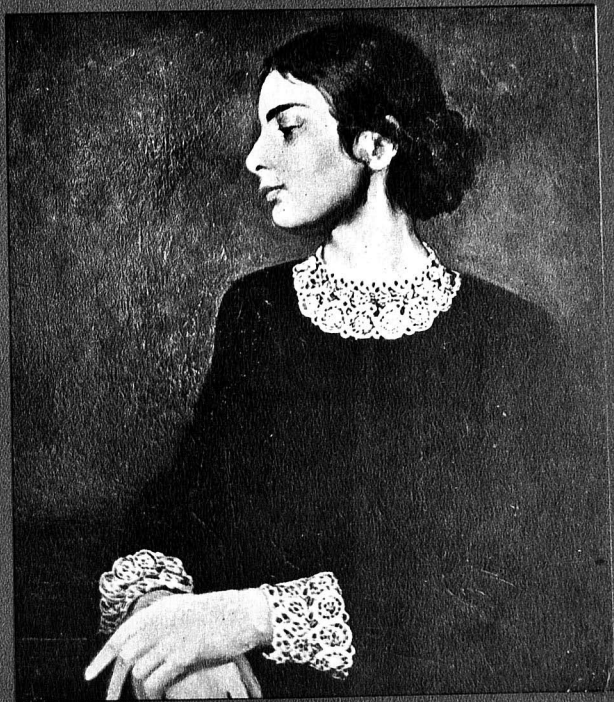

VIGYB

5

УЛУГУЗ

МАЙ

5

1977

(125) 1967-чи елден чыкыр.

АЗӘРБАЙҖАН ЈАЗЫЧЫЛАРЫ ИТТИФАҒЫ ВӘ АЗӘРБАЙҖАН ДКМИ МК-НЫН ӘДӘБИ-БӘДНИ ВӘ ИҢТИМАН-СИЈАСИ АЛЫҒ ЈУРНАЛЫ.

БУ НОМРӘДӘ

НӘСР

- 1 Елчин. Тојугун дири галмасы. Повесть.
 25 Назилә Чәбрајылова. Ајрылыгы. һекајә.
 39 Агшин Бабајев. Гырмызы шәрф. һекајә.
 50 Әлиса Ничат. Фирон. һекајә.
 54 Вагиф Муса. Почталјон Мәти. һекајә.

ПОЕЗИЈА

- 22 Мәммәд Араз. Илһамым, Дүнја сәнин, дүнја мәним, Сәвки сәрһәди, Өмүр јолу, Очаг јаныр, көрән јохдур.
 26 Әһмәд Чәмил. Мән бу гала һасарында бир дашам, Бакылы гызлар, Сәмәд Бейрәнки.
 28 Бәхтијар Ваһабзаде. Мәним халам, Мәндән о тәјдә, Тилсимли алма.
 37 Самвел Григорјан. Мәним мәви Хәзәрим, Јашајар, бир хатирә.
 53 Нечати Зәкәријә. Ојун, Бу ахшам, Лоркаја, Дејишмә.

ПУБЛИСИСТИКА

- 31 Шәмистан Нәзирли. Крым дәфтәри.
 63 Ајдын Әскәров. Биткиларин биосфердә ролу.

ТӘНГИД, ӘДӘБИЈАТШУНАСЛЫҒ ВӘ ИНЧЭСӘНӘТ

- 47 Ајдын һүсејизаде. Сејид һүсејн вә әдәби мәнчлик.
 61 Сара һүсејнова. Балаларымыза һәдијә.

Баш редактор

ЈУСИФ СӘМӘДОҒЛУ.

Редаксия һејәти:

АНАР,
 АРИФ БАБАЈЕВ,
 ӘКРӘМ ӘЛЛИСИ,
 ИЛЛАС ӘФӘНДИЈЕВ,
 ЈАСИФ НӘСИРЛИ,
 ЈАШАР ГАРАЈЕВ,
 МӘММӘД АРАЗ,
 МИРЗӘ ИБРАҺИМОВ,
 ОСМАН САРЫВӘЛДИ,
 СӘБИР АЗӘРИ
 (мәс'ул кәтәб),
 ЧАБИР НОВРУЗ,
 ЧӘМИЛ ӘЛИБӘОВ.

Журналымызын уз габыргынын 1-чи сәһифәсиндә: «Күларәнин портрети» — рәсәм Тогрул Сәдиҗзаде; 4-чү сәһифәсиндә: Натәх Чалы; Шалла — фото Ј. Шамиловундур.

Редаксиянын унавыны:
 Бани: 370000,
 Хагани, 27.
 Телефонлар:
 93-39-66, 93-49-85,
 93-10-82.

ЕЛЧИН

«Aha!.. Ај бәрәкәллаһ! Ај машаллаһ! Оду һе-е-е!.. Бәһ-бәһ-бәһ... Ашиг-мәшуг әһвалатыды лап!.. Анасы дејир гызым мәктәбдәди, ај маладес! Бунун да башы батмыш мәмәси дејир ки, оғлум ушагды һәлә... Ај сән өләсән! Она бах, әчәб ушагды! Афәз, вај-вај-вај, гызын өпуш вермәјинә бах... Аһа, аһа, бирчә гол-болун олмағуруз чатмырды, ај маладес! Бәһ-бәһ-бәһ!..».

Кәндән Бакыја кедән — електрик гатарынын сәси истәр-истәмәз бир мүддәт Зүбәјдәнин фикирларини алт-үст еләди, дағытыды бу фикирләри вә һәмин електрик гатарынын сәси алтында Ағакүл өмрүндә биринчи дәфә гыз өпдү вә һәмин електрик гатарынын сәси алтында Нисә дә портфелини голлу-будағлы әнчир ағачына сөјкәйиш өмрүндә биринчи дәфә оғланла гучағлашды, оғланла өпушду.

Бүтүн әһвалат да елә бурадан башлады.

Електрик гатарынын сәси јаваш-јаваш узағлашдыгыча нар ағачларынын далында кизләниб хысын-хысын әнчир ағачына тәрәф бојлана-бојлана Ағакүллә Нисәнин өпушмәјинә тамаша еләјән Зүбәјдәнин бејиндә «бәһ-бәһ-бәһ»ләр вә «маладес»ләр дә тәзәдән баш галдырды вә бу

дәм Нисә бүтүн өмрүндә оғланла биринчи дәфәки өпушдән сонра көзләрини ачанда лап гафилдән, бирдән-бирә ај ишығында нар ағачларынын арасында бојланыб марағла, бир аз һејрәтлә, бир аз да һәсәдлә онлара бахан кирдә, әтли сифәти, јашына јарашмајән бир парылтыјла парылдајән јекә гара көзләри көрдү:

— Вахсеј! Зүбәјдә!

Бу икичә сөз пычылытысындаки горху, үркәклик елә бил ки, бирчә аныға һәмин јәј кәчәсинин бүркүсүндә мүркүләјән әнчир, нар, һејва, бадам, зейтун ағачларыны, вағзалын даш һасары боју галхмыш мејнәләри, јелсизликдән бир јарпағы белә титрәмәјән тутлары да диксиндирди вә Зүбәјдә дә бу икичә сөзү пычылдајән сәсин хофундан гејзә кәлди, нар ағачларынын будағларына илишә-илишә ирәли јериди.

— Нәди, балам? Нә хәбәрди? Чини-шејтан көрүндү көзләрүвә?! Нешү-ү-үн?!.

Зүбәјдә бу «нешү-ү-үн» чох мәналы деди вә бу мәнанын далында нә кизләндјини һәмин јәј ахшамынын истисиндә әли-ајағы буз кими сојумуш, үраји учунан Нисә дә, чәнүб Зүбәјдәјә баха-баха һәлә дә өзүнә кәлә билмәјән Ағакүл дә јахшы баша дүшдү.

ТОЈУГУН ДИРИ ГАЛМАСЫ

ПОВЕСТ

M.F.Axundov adına
 Azərbaycan Milli
 Kitabxanası

7898

1

— Чини-шејтандан ки, белә горхурсан, јашхы, балам, анам-бачым, нөшүн чамаатын кетдији дүз јолла, ишыглы јолла еванузә кетмирсэн? һә? Нөшү-ү-үн?..

Һирсиндән вә пәртлјиндән ушаг кими додаглары гачан Агақул деди:

— Дүз адамсан, сәнин бурда нә ишин вәр?

Бу дөфә Зүбејдәнин доғрудан гуту-маты гуруду вә арвад сидг-үрәкдән һейрәт еләди:

— А-а-а!.. Адә, гара мәни басынча, мән гараны басым, һә? Кечмәз, атам баласы, кечмәз! Нолар, чамаат дурур, биз дуруруг! Бахарыг көрәрик мән дүз адам, ја сиз дүз адамсуз ки, вағзал бағында, әнчир ағачынын алтында, кечәнин хәлвәтиндә... кечәнин хәлвәтийдә!... Әввәлчә бүтүн бу дедикләринин далынча бир сөз тапа билмәди, сонра деди:—Кечәнин хәлвәтиндә Ләјли-Мәчнунлуг елә-јирсүз!—Сонра да елә бил ки, тапыб дедији бу сөз өзүнүн хошуна кәлмәди, кәсәрсиз олды, деди:—Әһ, гәләт еләјәр Мәчнун, атабаатасыјла, Ләјли дә ондән бешбәтәр, вағзал бағына кәлмәз!

Көзүнүн јашы бурнунун учундан киләкилә сүзәлән Нисә ичини чәкә-чәкә:

— Неч кимә демә... — деди. — Неч кимә демә, гәләт еләмшиш, Зүбејдә... Зүбејдә хала...

Зүбејдә әввәлчә елә бил баша дүшмәди, ешитмәди бу сөзү, сонра гулағына инанмады Зүбејдә, амма Нисә бир дә тақрар еләди ки, гәләт еләмшиш, Зүбејдә хала, неч кимә демә кәнддә, бијәбыр оларыг бил, Зүбејдә хала вә сөзләшмәк, сөзлә дидишмәк һәвәсиндән Зүбејдәнин тар сими кими тарым чәкилмиш бәдәни бирдән-бирә, бирчә анын ичиндә сүстәди, бүтүн һирси-һикәси, кин-күдурәти чыхыб кәтди ишинин далынча вә арвад ачыг-ашкар јумшалды, үрәјиндә лап көв-рәлдә дә.

Мәсәлә бурасында иди ки, кәнддә ушагдан тутмуш бөјүјәчән һамы Зүбејдә-јә елә еләчә Зүбејдә дејирди вә бу кәнддә биринчи дөфә иди ки, кимсә Зүбејдә-јә «Зүбејдә хала» дејирди.

— Јанындакыны баша сал дә... гызым... — деди Зүбејдә.—Башләјиб ки, дүз адам белә кәлди, әјри адам белә кәтди, дәј нә билми нә.

Нисә даһа бир сөз демәди, әјилиб ән-

чир ағачынын дибиндән портфелини кө-түрдү вә ичини чәкә-чәкә дә Зүбејдәнин јанындан өтүб кәтди. Агақул дә гызын далынча аддымлаја-аддымлаја дүнјанын ән ијрәнч бир мөхлугна бахырмыш ки-ми, чимчәшиб нифрәтлә јухарыдан аша-ғы Зүбејдәјә бахды вә бу бахшыларын алтында Зүбејдә јәнә дә минди чин аты-на, һәмишәки Зүбејдә олды, өзүнү сахла-ја билмәјиб Агақулун архасына:

— Ај сән еләсэн!—деди.—Бахарсан!.. —Сонра Нисәнин дедији сөзләр дә јан-дындан чыхды.—Бахарсуз!

2

Почталјон Нәчәфгулу дејирди куја алимләр гәзәтләрдә јазыблар ки, мұһа-рибәдән сонра отуз илди Абшеронда белә исти олмајыб. Әлбәттә, Зүбејдә јашхы билирди ки, һәр дејилән сөзә инанмаја-сан кәрәк, амма бу јерләрдә белә исти доғрудан дә јадына кәлмирди; неч мұһа-рибәдән әввәлләр дә белә исти јадына кәлмирди. Бу, лап Ашгабадын о истиснә охшајыры, Ашгабадын о истиснә ки, Зүбејдә кәмијә миниб, Хәзәри үзүб кә-диб дүшүшүдү о истија; гарақул хәзи ал-маға кетмишди ки, кәтириб Бақыда сат-сын (папагчы Әлиһүсәјн ширникләндир-мишди ону о вахт, инди корбакор олуб көпәк оғлу!), амма билмәмишди ки, бир гара даш да далынча кедир: Бақыдан апардығы Нуха крәпдешинини сатдығы јердә (јашхы дејибләр ки, артыг тамаһ баш јарап!) тутмушдулар ону Ашгабад базарында вә аминистја олмасајды бир ил ики ај он дөрд күн јох, шәһәрләрәра-сы әлвәр үстә дүз алтына ил јатачагы түрмәдә. һәмин бир ил ики ај он дөрд күнүн елә күнү олмады ки, Зүбејдә төвбә еләмәсин вә папагчы Әлиһүсәјнин дә ата-сынын коруна сәјмәсин ки, бир дә белә иш тутмајачаг. Белә иш дејәндә ки, јә'ни бөјүк иш, јә'ни газ вуруб газан долдур-маг мәсәләси. О вахтдан да хырда-хуруш иди Зүбејдәнинки, амма хырда-хурушун да үзү гара олсун, бу дә күн күнортә-дан базарда иди, күнортәнын о чырағчы-рындан ахшамачан, сатдыгы да чәми үч дәнә сүпүркә олмушду. Бу шөгәрибә гал-мыш сүпүркәләри Абдулла киши бекәр-чылыгдан дүзәлдирди вә Зүбејдә киши-нин гылыгына кириб сүпүркәләри учуз

гимәтә ондан алырды вә базара апарыб сатырды. Дүнәп лап бәтәр олмушду, чә-ми ики сүпүркә сатмышды вә бу ахшам дә сүпүркәләр долу һәсир зәнбили нар ағачынын будағларына илшә-илишә вә үрәјиндә дә Агақулун гарасына дејинә-дејинә Зүбејдә ағачлыгдан чыхыб вағзал бағынын чығырына дүшдү; буна бах да бир, һәлә «динки» еләјиб јумуртадан чыхмамыш әнчир ағачынын алтында гыз-ла өпүшүр, амма әдәма да елә бахыр, елә бил ки, күрзә илана бахыр; нәди бала-лам, нолуб, санчачагаг сәни, санчмышам сәни, нәди ахы; атан сәһәрдан ахшамачан автобус сүрүр бурдан Бақыја, Бақы-дан бура, јыгыб кәтириб евә, анан јејиб һарынныјыр, өзүн дә ушағын башыны төвләјиб кәтирисән ахшамын гаранлы-ғында әнчир ағачынын алтына, инди нолуб, мәнәм тәсиркәр?; нөшүн?; лә'нә-түллаһ, бу да бу тәрәфдән чыхды габа-ғыма...

Зүбејдә узагдан она тәрәф кәлән адам гарталысында милисийәр Сәфәри о саат таныды, ләнәтүллаһы да онунчун деди вә ичи сүпүркә долу һәсир зәнбили көрүб милиционер Сәфәрин јәнә гырсагыз ол-мамасы үчүн, тәзәдән өјүд-несиһәт вер-мәмәси үчүн јолуну дәјишди, вағзалын ашағы тәрәфиндән кечән чығыра дөндү ки, Мәсмәханымын инди бағлы олаң, тәр-әвәз көшкүнүн габағындан дөврә вуруб евә кетсин; јолу кәјли узанды вә бу дә Зүбејдәни лап дилхор еләди.

Зүбејдә елә билди ки, милиционер Сә-фәр ону көрмәди, амма милиционер Сә-фәрин дә көзләри сөрраф көзләри иди, лап узагдан Зүбејдәни таныды, әлиндәки һәсир зәнбили дә көрдү, арвадын тез јо-луну дәјишиб башга чығыра дүшмәсинин дә сәбабини баша дүшдү вә ахыр вахт-лар, јә'ни бир хәјли мүддәт Зүбејдәни фәјдалы әмәк јолуңа чығыра-чығыра даһа зинһара кәләндән сонра, бу түфејли ар-вад бәрәдә сабитләшмиш фикри бир дә кәлиб бейиндән кәчди: «—Әшши, гој чә-һәннәм олсун кетсин, гөзбәли гәбир дү-зәлдәр».

Әлбәттә, Зүбејдәнин хәбәри јох иди ки, милиционер Сәфәр бу саат ону анчаг гә-бирдә дүзәләчәк гөзбәл һесаб еләди (хә-бәри олсајды, јәнә бир шәј бәһанә еләјиб милиционер Сәфәрин арвады Зүбејдәјә —бу әфәл оғлу әфәлин дә арвадының

ады Зүбејдә иди—кәндин үмуми һама-мында бир дава-шәва гопарачагы ди, арвадлар онлары күчлә араләјачагыди!), амма елә-еләчә дилхор иди вә дилхор-дилхор да кәтди өз харабасына.

Бајаг вағзал бағындан кечиб базардан евә гајыдырды, чығырын гырағындаки ағачлыгдан анчаг онун ешидә билчәји бир пычылты ешитди вә әлбәттә, Зүбејдә дә Зүбејдә олмады ки, тез, лап бирчә көз гырпымында өзүнү ағачлыга вериб пычылдәшанларын ким олдуғуну бусма-сын; бахыб көрдү ки, бәли, мәчлиси-арастәди, багча мүәллимаси Фирүзәнин гызы Нисә илә о зәлләси кетмиш Ағаба-чынын оғлу Агақул дајаныблар үзбәсүрәт вә пычылдаја-пычылдаја ешг-мәһәббәт-дән дәм вурурлар, сонра да гол-бојун олуб өпүшдүләр вә сонра да гызын көзү-нә чини-шејтан көрүндү.

Белә-белә ишләр.

Бу тәрәфдән дә бу милиционер Сәфәр бөјүрдән чыхыб јолуну узаг салды; гара-қул оғлу гарақул, алты јекә жызы вар, ал-тысы да евә; бу гызыларын јүкү алтда аз галыр һоғга бағазынын дамәрлары ш-лиш пәртлаја, папағыны да чыхаранда ха-лис кечал бүлбүлә охшајыр, бирчә дәнә түк дә јохду башында; әшши, өзү биләр, сәнә нә, сән кимсән, ләчәр арвады вар, гој о да дәрдини чәксин кишинин...

Дүздү, бир дөфә, лап елә бу јазын сө-зүдү, милиционер Сәфәр базар башында она јахынлашыб бир сөз деди, һәмин сөз неч јандындан чыхыр, бейиндә һәкк олуб галыб о сөз дүз үч ајды, тез-тез ја-дына дүшүр вә милиционер Сәфәрин азы отуз илди она дедији сөзләр бу бирчә чүмләнни јанында тамам неч задды.

Зүбејдә Бақыдаки көһнә рәфигәси Анушдан зә'фәрән, сарыкөк, чирә, зән-чәфил, јумурта бојамаг үчүн рәнжкәбәрнә бојалар алыб кәтириб кәндин базарында сатырды, милиционер Сәфәри көрүб шәј-шүјүнү јығышдырды, базар башына кәт-ди вә он-он беш дәгигәдән сонра елә ор-дәча милиционер Сәфәр тәзәдән пыртла-јыб чыхды бөјүрдән, кәлиб Зүбејдәјә үзбәүз дәјанды вә Зүбејдә елә билди ки, милиционер Сәфәр јәнә дә бир нечә ил бундан габагы кими, ону милис идарәси-нә апарачаг, амма милиционер Сәфәр ону милис идарәси-нә апармады, арвадын гыпгырмызы хыналы саclarына, чаван-

лыда чох синесине дөјөн чајылларын аҕлымы башындан еламыш вэ инди јаваш-јаваш кичилэн, суланан гара көзлөринин көнөриндакы ғырышлара, лыртдашымыш, бухағы салланан сифөтина бахды, бахды, елө бил Зубөјдөнин чаванлығы кәлди дурду көзлөринин габагында (гөрибөјди ки, милиционер Сөфөрин бу бахышларынын алтында Зубөјдө да бирдөн-бирә өз чаванлығыны јадына салды, өз чаван сир-сифөти, чаван өндамы кәлди дурду көзлөринин габагында) вэ деди:

— Өзүңү о газанын алтында јандырдың ки, ичиндөки һеч кимә лазым дејил...

Милиционер Сөфөр бу сөзләри деди вэ чыхыб кетди.

Һәмнин күн Зубөјдө тамам һал-пөришән олду.

Һә исә, кәлди чыхды евинә.

Кәндә анчаг иши дүшөнин — аланын, сатанын, ахтаранын, Бақыя өв дөјшөнин, бағ кирајә верөнин...—ајағы дөјөн бу өв, бу һөјәт-бача кәндин ашағы башында, гүмлуғла гајалығын арасында иди вэ бу гајалыгдан дәннизә јүз әлли-ики јүз метр масәфә вәрды; вә јәј-гыш дәннзин сәси Зубөјдөнин радиосүјүдү, концертијди; Ба-кыя, ја башга бир јерә кәдәндә, әлбөттә, бу гүм үчүн дө дарыхырды, бу гајалыг үчүн дә, һөјәтдөки бу мөјнөлөр үчүн, ијдә, һар тут, ағрик, һөвә, нар, әнчир ағачларыйчун да дарыхырды, амма һәр шејдән чох, ән биринчи, дәннзин сәси үчүн дарыхырды.

Зубөјдөнин икиотағлы даш өви, мөтбәхи, мөтбәхин јанында һамамы вә һамамын да јанында ичәри тәрәфдән диварына јарыйачан чех кафели дүзүлүш туалети вәрды, һөјәтиндә балача чарһовуз вәрды вэ чәми ијирми сотлуғ бу һөјәтдөки сағлам ағачлар кәндин аз-аз һөјәтләриндә вәрды вэ үмумийәтлә Зубөјдөнин евиндакы, һөјәт-бачасындакы сәлигә-сәһманына кәнддә онун Аҕабачы кими ән биринчи дүшмәнләринин бөлә, сөзү јох иди.

Зубөјдә һөјәтә кирән кими, әлиндөки һәсир зәнбили һирсла дарвазынын јанындакы алча ағачынын дибинә атды вэ куја бүтүн тағсырлар јазығ Абдулла кишидөјмиш кими, онун гарасына бир-ики јағлы сөз деди, сонра ити аддымларла тујуја јахынлашыб бир ведрә су чәкиб чыхарды, сәрин судан бир парч кәтүрүб бирнәфәсә башына чәкид вэ бу бир парч сә-

рин гују сујундан сонра елө бил бир бәлача сакитлошди. Ведранын галан сујундан үч-дөрд овуч төкүб үз-көзүнә чырлды, бир-ики парч да су долдуруб артырманын сement дөшәмәсинә атды ки, бир аз сәринлик олсун.

Гујунун һәндәвариндә ағчаганад даһа чох иди вэ Зубөјдә ведраны јерә гојуб јаш әлијә әтли голларыны, синесини шаппылдада-шаппылдада артырмаја галхды, һәр-тәрәфи ачығ артырманын бир кәнарында гурдуғу мичөткөнөнин ичинә кириб палазын үстүндән сәрдији назик јәј дөшөјиндә узанды, башыны јумшаг митәккөјә гојуб голларыны ачды вэ синә долусу нефәс алыб бир:

— Оххәј!...—деди.

Дәннздән лап јаваш бир уғулту кәлирди, јел дејилән шеј јох иди вэ дәннзин хырда бир лөпөси дө тәрәннмирди. Артырмада јаш сement дөшәмә чох тез гурду вэ сәрини дө чох тез кечиб кетди, елө бил һөјәтдә омаг галамышдын вә һәсар боју әкилмиш күкнар ағачларынын гозаларынын сәси дө елө бил омагда јанан одунун шагылтысыјды; күкнар гозалары һәрдәнбир өз-өзүнә шагылдајыб чатлајырды, сонра бир-бир туппултүјлә јерә дүшүрдү.

Зубөјдә мичөткөнөнин алтындан әлини узадыб тахта кәтилин үстүндәки бир лөјөн үзүмдән бир килә гопарыб ағзына гојду, сонра әлларинин икисини дө башынын алтында чарпазлады. Узум киләси исти иди вэ елө бил ки, бүтүн дадыны-тәмани итирмишди. Умумийәтлә, елө бил ки, мөјвөләр кет-кәдә дадсызлашырды вэ Зубөјдә сидғ-үрәкдән һәјыфсылана-һәјыфсылана фикирләшди ки, һаны инди һөвсан соғаны, Чорат говуну, Зирәнни ағ турпу, көкү, Бузовнанын каһысы, Нардараңдакы Пачан бағларынын гарз шаньсы, Сарајын, Новханьнын ағ шаньсы, Гала тәрәфдөки һачыхуна бағларынын сарыкиләси, Билкәнин сәһәр-сәһани көһрөбә кими әнчирди?..

Зубөјдә буңлары фикирләшди, бу мөјвөләрин, тәрәвәзин тәманин ағзында һисс еләди вэ бирдән-бирә өзү дө өзүнә чох көһнә, гәдим бир мәхлуг кими көрүндү.

Зубөјдә һеч өзү дө јахшы билмирди ки, нечә јашы вәд, вахтыјла о гәдөр о тәрәф-бу тәрәф еләмишди јашыны ки, о гәдөр долашдырмышды ки, ахырда өзү дө

чаш-баш галмышды; һәр һалда әлли алты илә әлли сәккиз арасында оларды, артығ олмазды, амма әскик дә олмазды.

Бурасы да гөрибә иди ки, Зубөјдә биринчи дөфәјди беләчә чидди сурәтдә јаш барәдә фимирләшди, јәни јашыны нә үчүнсә азалтаг барәдә јох, нә үчүнсә чохалтмағ барәдә јох, елә-еләчә сәбәб-сиз-зәдсыз, дүзүңөгүлү өз кәшрү барәдә.

Һә исә, ашығ дејиб ки, ја бир башгасы, һәр һалда кимсә дејиб ки, күн кечди, ил кечди, чаван олмам бир дө мән. Зубөјдә буну да фикирләшөндән сонра, Молла Нәсрәддинин бир әһвалаты јадына дүшдү: дејирләр ки, бир күн молла ата мин-мәк истәјирмиш, ајағыны үзәнкөјә басыб бир күч еләјиб, ики күч еләјиб, амма ата минә билмәјиб, дејиб ки, еһ, һардасан еј чаванлығ, сонра бахыб көрүб ки, јан-јөрасиндә һеч ким јохду, дејиб: «—Һеч чаванлығда да бир зибил дејилдин!».

Әшши, молла да кетсин ишинин далынча, о бириси дө, сән аллаһ, гој узанмышғ јериниздә, гој бир нефәсимизи дәрәк, амма... амма бир мәсәлә вәрды ки, Зубөјдә, мисал үчүн, Ашгабадын о исти-исти дүшәндә, дүңјәји-әрздә Аҕакүлүн һеч изи-сорағы да јох иди, амма инди адама елә бахыр ки, елә бил әфи илана бахыр.

3

Аҕакүл «аэродром» папағыны башындан чыхарыб көһнә диванын үстүнә чырлды, вә үрөјиндә јер үзүндәки бүтүн пис адамларчун, о чүмләдән дә табики ки, Зубөјдәјчүн һансы сөз лазымыйдыс, о сөзү дө дејди. Аҕабачы јөрдән палазын үстә отуруб габагындакы бир бөјүк мәчмеји сиркәлик үзүмү балонлара долдурурдү вә индигә саламсыз-көләмсыз ичәри кирән олгунун гашгабагына тәччүбө еләди. Ахыр күнләр сәһәр-ахшам Аҕакүлүн үзү күлүрдү, нә дејирдин ону еләјирди, ишәкчә јарыйырды вә Аҕабачы бөлә бир үзүјоһалығы тәкчә онунла јозурду ки, бир аздан оғлу иккилик ескарлијә кәдәчөкди, өзү дө узаға кәдәчөкди, Прибалтикаја, бунә көрә дө икиллик арылығ габагы ипәкдән јумшағ олмушду.

Әлбәттә, Аҕабачы билмирди ки, мәсәлә төрө бунда дејил, икинчи әсас сәбәб дө вәрә вэ бу икинчи әсас сәбәб ондан

ибарәт иди ки, дүз ики ил дәрдиндән дәли-диванә олдуғу, далынча дүшдүү, јәјин бүркүсүндә, ғышын боранында, пайызын күләјиндә, јазын јағышында хәлвәтчә гапылары ағзында дајандығы Нисәнин даш үрөји ахыр ки, јумшалмышды вә Аҕакүлүн ахырчычы мәктүбуна чаваб көндәрмишди вэ бу чавабдан сонра дүз доғгуз күн иди ки, һәр күн хәлватчә кәшрүшүрдүләр, Нисә һөјәт вә инсанлар барәдә, вәфасызлығ вә илгар барәдә данышырды, һарәсинә үч-дөрд дөфә бахдығы һинд киноларыны Аҕакүлә нағыл едирди, Аҕакүл дә папиросу папирос далынча түс-дүләдә-түсдүләдә вэ чох да чидди сурәтдә Нисәнин јанынча әддыллајырды, чох заман да данышмаға сөз тапмырды.

— Нолуб, әдә, папағы нөш туллајыр-сан?—Буну һөјрәтлә оғлуна бахан Аҕабачы сорашду.

Аҕакүл дө:

— һеч,—деди вә јәнә дө үрөјиндә јер үзүндәки бүтүн пис адамлары вә о чүмләдән дө Зубөјдәни сөјдү.

Аҕабачы она көрә һөјрәтлә олгунун һалыни хәбәр алды ки, башғә вәхт Аҕакүл «аэродром» папағыны аз гала јатанда да башындан чыхармырды, јәјин чырһачырында да назик көһнәкдә, назик шалварда вэ бу «аэродром» папагад кәзирди; бу папаг Аҕакүлүн бөјүк гардашы Балададашын папағы иди вә ил јарым бундан әввәл Балададаш ескарлијә кәдәндә бу папағы Аҕакүлө вәрди ки, кәзирсин башында, һәмишә гөјрәтнин чәксин бу папағында, Балададаш инди Амур вилајәтиндә ескәр иди вә беш-алты ајдан сонра јаыдыб кәләчөкди вә Аҕакүл Балададашын папағыны киши кими кәзирмишди башында, амма инди ичәри кирән кими, папағы башындан чыхарыб вызылдады диванын үстүнә, пис адамларын әмәли јандырыб-јахмышды ону, өзү дө әјры чүр јандырыб-јахмышды.

Аҕабачы јериндән галхыб әлини дәмалла сидди вә Аҕакүлүн күнорта сујуну ичиб күфтәси илә картофуну ахшамә сахладағы касаны кәтириб ғырағлары хырда ғырмызы күл нахышлы ағ сүфрәли мизин архасында отурумду Аҕакүлүн габагына гојду, соған, вәзәри, рејнан кәтирди, бир дәнә сиркәјә гојулмуш бадымчан, чөрәк кәтирди вә Аҕакүл дө нә анасынын үзүнә бахды, нә габагындакы көј-көјөртијә,

куфтәә бахды, елә кор-табим жемеја башлады.

Аҫақул орта мәктәби кечән ил битирмишди вә инди Бақыдакы шоферләр курсунда охуурду, ики һәфтәдән сонра гуртарырды курсу вә ики-үч һәфтәдән сонра да кедирди әскәрлија, өзү дә билирди ки һара: вәјенком Мұрсалов демишди ки, сонн кәндәрәчәјәм Прибалтикаја, кезәл јерләрди, јоллары да әнтигә, кедиб орада чаңла-башла хидмәт еләјәрсән Вәтәнә.

Нисә кечә мәктәбиндә охуурду, онунчу синифдә, күндүзләр ушаг бағчасында ишләјирди, анасынын јанында, ушаглары нәғмә охумаг өјрәдирди; једдилик мусиги мәктәбини дә гуртармышды Нисә, гармон чалырды.

Дүз доггуз күн иди ки, Аҫақул кечәләр мәктәбин даһында хәләтәчә Нисәни кезләјирди вә онлар адамсыз јерләрдән кечиб вағзал бағыла евә кәлирдиләр, јәни Нисә кедирди өз евләринә, Аҫақул дә кәлирдә өз евләринә. Аҫақул истајирди Нисәни нишанлајыб кетсин әскәрлија, амма Нисә дејирди ки, јох, гәјыдиб кәләрсән, сонра; Нисә билмәк истајирди ки, Аҫақул һәгигәтән севи, јохса јох, өзүнү бу ики илдә сынамаг истајирди.

Бу кечә Аҫақул әмрүндә биринчи дәфә Нисәни өпдү вә Нисә дә әмрүндә биринчи дәфә ичәзә верди ки, олған ону өпсүн вә Аҫақул һеч вахт инана билмәзди ки, һанасна бир күн кәләчәк, бу күнкү күн кими вә о, Нисәни хәјал аләминдә јох, кечә јухуда јох, доғрудан доғруја өләчәк вә әләттә, Аҫақул һеч вәһлә ағына кәтирмәзди ки, белә бир мәгамда Зүбејдә кими динсизин-имансызын бири кәлиб кәсдирәчәк башларынын үстүнү.

Нисә вағзал бағыла кәлә-кәлә ағлајыб өзүнү өлдүрүрди ки, бијабыр олачагам бүтүн кәндә, Зүбејдә бијабыр еләјәчәк мәни, сонра да деди ки, Аҫақул, гурбан олум сәнә, Аҫақул, гојма бијабыр өләсин мәни Зүбејдә, кет она јалвар-јахар, Аҫақул, на истајир вер, Аҫақул, гојма мәни бијабыр өләсин, Аҫақул, гардашымын көзүнә баха билмәрәм, һеч кимин көзүнә көрүнә билмәрәм. Аҫақул дә деди ки, горхма, гојмарам, амма буну демәјә нә вар ки, демәк асанды, амма Зүбејдә кими бир ифританин ағзыны јуммаг асан иш дејил, көрдүјүнүн дә үстүнә јүзүнү го-

јуб сәһәр сүбһдән бүтүн кәндә јајачаг, бијабыр еләјәчәк Нисәни бүтүн кәндә вә Нисә дә дәрә еләјәчәк буну үрәјиндә, аллаһ билир нејләјәчәк Нисә, нә десән еләјәр Нисә, лап өзүнә әл дә галдырар; тәки гардашы Атабаланын јанында русвај олмасын, тәки анасынын башы ашағы олмасын кәндин әрвәдларыннын арасында.

Зүбејдә јалвар-јахар баша дүшән дејилди, бунун өзүнү дә сәһәр бир сөз еләјиб јајачагды әләми ки, Аҫақул кәлиб ағлајырды јанында ки, гәләт өләмишәм.

Зүбејдәнин, көрәк, милиционер Сәфәр демишкән, мәдди марагы олсун.

Зүбејдә мичәткәнәнин алтындан чыхыб отага кирди вә төрдән тамам јаш олмуш пал-палтарыны чыхарыб тәзәсини кәјди, өзү дә тез-тез тәләсик кәјди ки, шифонерин гапысындакы јекә јумуртавар күзкүјә көзү саташыдыча салланмыш дөшләрини вә јекә гарныны көрмәсин, сонра һәјәтә дүшүб гујунун моторуну ишә салды, шлангы әлине алыб ағчаларын дибини, гызылқул колларыны (бу күлләри елә хошлајырды ки, дәрәб апарыб Бақы базарында ат гижәтинә сатмырды, күлләр елә-еләчә колун үстүндә солуб төкулурду), өвин архасында әкдији помидор, бадымчан, бибәр ләкләрини, соғаны, вәзәрини, кавәри, шүјүдү суламага башлады. Умумијәтлә бу бағбағчаны Зүбејдә өз әлләрилә салыб бечәрмишди, тәкчә о һасар боју күнкәр ағчаларыны јазыг Әбдүл әкмишди ки, күләјин габағыны көссин.

Дүздү, кәндә дејирдиләр ки, Зүбејдә сәккиз дәфә әрә кедиб, амма әсиндә Зүбејдә бирчә дәфә, јәни расми сурәтдә бирчә дәфә әрә кетмишди, Әбдүл. Әбдүл мұһарибәдән әввәл бу кәндә фајтончу иди, тәк адам иди, һамамын јанында бир дахмасы варды, орда јашајырды (сонралар, мұһарибәдән сонра Зүбејдә бу дахмаја бир балача өл кәздириб ону дөрдгәт артыг гижәтә сатмышды) вә Әбдүл дөвә нәлбәндә ашиг олан кими, Зүбејдәјә ашиг олмушду. Онун бу ашиглији кәнд чамәатынын дилинин әзәбири иди вә һамы она Гејсәбдүл дејирди, ән башлычысы иса Әбдүл өзү белә бир ләғбәдән инчимирди, әксинә, хәјли фејзи-

јаб олурду вә Зүбејдә она мәһәл гојмајыб (фајтончу Гејсәбдүл һара, ири гара көзләри сүрмәли, боју сәрв, бели инчә, дурна јериили Зүбејдә хатын һарал) ону елә салдыгы вахтлар, јәни мұһарибәдән әввәл вә мұһарибәнин илк чағларында о бојда киши өшиг дәрдиндән бәзән ушаг кими ағлајырды да. Мәһәббәтин күчү о јерә кәлиб чатымышды ки, Әбдүл јекәнә атыны сатыб Зүбејдәјә һәдијәләр алмаг истајирди, габирот «демәсәзонны», габардин јубка, јун жакет вә илахыр бу кими шөјләр, амма ат чоғ гога иди вә кәлиб баханлар бу атдан имтина едирди. Мүштәрилар Гејсәбдүлүн гоҫа атына о гәдәр бахмышдылар, дишләрини о гәдәр јохламышдылар ки, јазыг ат ким јахынлашырдыса, о саат өзү динмәз-сөйләмәз додағларыны галдырыб дишләрини ағардырды.

Ат да јазыг, елә Әбдүлүн өзү дә јазыг, инди о атын да сүмүкләри чүрүјүб кедиб, Әбдүлүн дә; ијирми илдән артыг иди Әбдүлүн өләдүјү.

Зүбејдә мұһарибәнин ахырыны иди Әбдүл әрә кетди; әрә кетди дејәндә ки, Әбдүл кәтирди өз өвинә, кәбинини дә кәсдирди, вәссалам. Әбдүл дә бир нөв Зүбејдәнин өз әшјасы, һәјәт-бачанын әмлакы кими бир шәј иди. Зүбејдә чоғ вахт Бақыда рәфигәләринин јанында галарды, бәзән Тифлисә, Кисловодска, Сочија кәзмәјә кедәрди, бәзән әјларла, бах, бу һәјәтә ајаг басмазды вә Гејсәбдүл кәзәтчилик еләјәрди бураларда вә Гејсәбдүл бурасыны да чоғ јашы баша дүшүрди ки, Зүбејдә она нијә әрә кедиб; өз јерини билән адам иди Гејсәбдүл вә буна көрә дә кәнд чамәатынын онунла иши јох иди, дејиб-долашмырдылар она, саташыб әлә салмырдылар ону.

Өлбәттә, кәнд чамәаты әввәләчә Гејсәбдүл мәзәммәт елади, «көр кедиб кими алыб» деди, «о һәјәсиз шәһәрдә кефдә-дамадаг, Араз ашығындан, Күр топуғундан, бу да, бу башы батмыш да бурда куја әрлик еләјир, куја өвин кишиси «олуб» деди, чаванларын арасында «хошгејрәт оғлу, хошгејрәт» дејиб үрәјиндә ону сәјәнләр дә олду, амма јаваш-јаваш һамынын она јенә дә јазыгы кәлмәјә башлады вә бир мүддәтдән сонра, елә бил ки, Гејсәбдүлүн Зүбејдәјә һеч бир дәхли јох-

муш кими, кишинин јанында да арвадынын даһында данышдылар; кимин ағзына нә кәлирди елә Гејсәбдүлүн јанындача Зүбејдәнин гарасына дејирди вә Гејсәбдүл һеч чынғырығына да чәкиб бир кәлмә сөз демирди; ән гәрибсә бу иди ки, Гејсәбдүл инчимирди дә, елә бил ки, дејилән һәдјанларын һамысы илә расы иди, амма ди кәл ки, нә фејда, өзүндән асылы дејилди, бүтүн күрреји-әрзи Зүбејдәнин бир дырағына да дејишмәзди. Кәндин әрвәдлары буну јашы билирди вә белә бир ашиглијә, белә бир сәдәгат үрәјиндә пахыллыг еләјәнләр дә чоғ иди; белә бир ашиглик, сәдәгат кәнд арвәдларынын јанында Гејсәбдүлүн һәрмәтини галдырыб гојмушду дағ башына, Зүбејдә кәндә олмәјәндә, арвәдлар һәрдәнбир куја ки, тәсәдүфән Гејсәбдүлүн һәјәтинә кәлирди, һал-әһвал тутурду онунла, хәрәк кәтирән, тәндир чөрәји јоллајан да олурду вә һәтта ики-үч арвәддин адын чәкирдиләр ки, куја бу арвәдлар сонрадан сонраја Гејсәбдүлә ашиг олublар.

Һә, өз јерини билән адам иди рәһмәтлик Әбдүл. Бир дафә нә үчүнсә кәнддән Бақыја, Зүбејдәнин о вахткы јахын рәфигәси Розакилә зәнк еләјиб Зүбејдәни хәбәр алырмыш ки, һардады, бир ајдан артыгы хәбәр-әсәр јохду ондан, Роза да сорушуб ки, «а кто его спрашивает?», Гејсәбдүл дә чаваб вериб ки, «Абдул»; Роза бәркәдән күлүб вә дејиб ки, «ешә не известно, кто кого абдул!».

Сонралар о мәчлис олмурду ки, Роза бу телефон сөһбәтини даһышмасын вә әһли-мәчлис дә шағанга чәкиб күлмәсин; Зүбејдәнин кефи көк оlanda өзү дә кулурду, гангырала оlanda Розанын абырн бүкүрдү әтәјинә, «пахыллыгындан јаныб-јахыллырған ки, мәним әрим вар, ағзы әтә чатмајан пишик кими, аз галырған өләсән, алан јохду ахы сәни, галмысан аралыгда!» дејирди. Роза гызарырды, бозарырды, «зарафат еләјирәм дә, ахчи!» дејирди.

Өлбәттә, Роза дүз дејирди, Роза зарафат еләјирди, даһа белә зарафатлардан башга үрәкәчан бир шәј јох иди, күнләр кеңирди, ајлар, илләр кеңирди вә бу күнләр, ајлар, илләр елә бил өз-өзүнә ачырды сандыгы, төкүрдү пәмбигы вә бу сандығын ичине баханда аңчаг белә-белә зарафатлар адамын кәмәјинә кәлирди.

Әбдүл өзү зарафат-зад билмәзди, рәһ-

мәтлик чох дузсуз киши иди, тәкчә бирчә дөфә бир дузлу сөз демшиди ки, Зүбәдә оңу һеч јадындан чыхармырды вә һәр дөфә дә јадына саланда өз-өзүнә күлүрдү: бир јол, әллинчи илләрин әввәлләри иди, Бақыдан көндә бир нервпатолог кәлмиши, һамамдан бир аз ашағыда чөрәкчи Фәтуллакилин евини кирајә едиб бүтүн јаы бурда динчәлирди, Мартиросјан тун фамили вә һамы дејирди ки, чох јакшы һакимиди бу Мартиросјан; бағбан Ағасадығын дөрд илдән бәри башына һава кәлмиш оғлу Әләкбәри ики һәфтәнин ичиндә дүз-әмәлли адам еләјиб гојмушду чаматын көзүнүн габағына; һә, бир јол Зүбәдә дә кедиб өзүнү бу һәкимә кәстәрмәк истади, әсәбиләширди ахыр вахтлар тез-тез (елә бил јаваш-јаваш баша дүшмүшдү ки, ахыры бах, беләчә, Абдулла кишинин бекарчылыгдан дүзәлтдији сүпүркәләри базарда сатмагды!) вә Зүбәдә евдән чыханда Әбдулә деди: «—Бақыдан нерви һәкими кәлиб бура, кедирәм онун јанына». Әбдүл сорушду ки, нејирсэн ону? Зүбәдә деди ки, нечә јаны нејирсэн ону? «Кедирәм,—деди.— Нерви дүзәлтсин». Гејсәбаул ағзыны ачыб: «—Ба-а-а!...—деди.—Зүбәдә, нервсиз сәнин нә ләззәтин?!».

Јазыг Әбдүл, аллаһ рәһмәт еләсин сәнә... Зүбәдә һәрден әсәбиләшәндә доғрудан да турп әкирди онун башына.

— Зүбәдә!
Зүбәдә әлиндәки шлангын ағзыны јера дирәјиб бир дә гулағ верди вә дарвазанын далындан ону бир дә сәсләдиләр:
— Зүбәдә!

— Кимди?—Сорушду Зүбәдә.—Кимди орда?

— Мәнәм!
— Сән кимсән? Аллаһын бачысы оғлу-сан? Әстәһфүрулла... Адуву де дә!..

— Мәнәм, Ағакүлдү!

Әсиндә Зүбәдә бу сәсин саһибини о саат танымышды вә елә бил сәһәрден бәри көзләјирди дә бу сәсин саһибини, чүнки әлиндәки шланг ағачлары, күлләри, евин далындагы ләкләри сулаја-сулаја арабир һардаса чох дәринләрдән бир һыңгырыг ешидирди; бу, Нисәнин бајаткы һыңгыртысыјды вә бу һыңгыртыда Зүбәдәнин әтини үрпәширән бир хоф, горху вар иди, бир хошәкәлмәзлик вар иди.

— Нә вар, нолуб, балам, кечә вахты

нөш јадува дүшмүшәм белә? Әсфәләсса-филлин идим бајаг, ијди әзиз-хәләф олмаушам сәнинчүн?

Ағакүл нә Зүбәдәнин бу сөзләринә, нә дә ки, бу сөзләрдәки ејһама чаваб верди, сәсини чыхармады, усуб дәјанды дарвазанын далында вә үрәјиндә дә фикирләшди ки, сөзләр чыхыр бу арвадын ағзындан, һеч хоруз сәси ешитмәмиш сөзләр...

Зүбәдә тәләсмәдән әввәлчә шлангы гујунун јанына кәтирди, сонра мотору сөндүрдү, сонра чарховузун крантыны ачыб әлләрини јахалады, үз-көзүнә су вуруб тәрини алды, сонра чарховузун јанындакы бадам ағачындан асылмыш тамиз ағ дөсмәлла гуруланды вә бүтүн бунлардан сонра нәһәјәт дарвазаја јахынлашыб Ағакүлүн нә истајини вә нијә кәлдијини чох көзәл баша дүшә-дүшә:
— Нә истајирсэн?—сорушду.—Нә сөзүн вар мәнә бу кечә вахты?—сорушду вә дарвазанын бала гарысыны ачды.

Ағакүл:
— Ишим вар сәннән,—деди вә бала гапыдан нәјәтә кирди.

— Нә ишин, балам, сән ким, мән ким? Сәннән мәним нә ишимиз?

Ағакүл дарвазанын үстүндә јанан вә бу саат бүтүн әтрафында ағчаганадлар учушан ики јүз әллилик електрик лампасынын ишығында јенә дә бу арвадын бухағы салланан әтли, кирдә сифәтинә, хынады, гырмызы сачларына, һәлә дә нәсә сүртәдүјү гара көзләринә бахыб даһа бурда чох дәјәнмәмаг үчүн вә бу арвады да чох көрмәмәк үчүн бирбаш мәтләбә кечди:

— Мәнә бах, Зүбәдә, бајаг бизи көрмәјивү демәкинә һеч кимә, мәнимчүн јох е, Балададаш чаны, мәнә нә вар, кедирәм онсуз да әскәрлијә, Нисәјчүн дејирәм, демәкинә һеч кимә... Озу де дә... өзү дә әлә-бәлә дөјүл мәннән Нисәнинки, нәшүн ки, евланичјик биз, мән гејидиб кәләннән сора, алачјијәм ону...

— Нә?—деди Зүбәдә.—Аллаһ хејир версин, алачәјсән Фирузәнин гызыны, әчәб елијәчәксән, чох мүбарәк, өвләнәчәксүз, оғуллу-ушағлу оласүз, чағырарсуз, тојуваза, кәлиб аллаһ хејир версин дејәрјик, чағырмәзсуз, нолар, јенә аллаһ хејир версин, атам баласы, мәнә нә? һә? Мәнә нөш атчот верирсэн, миләнот Сә-

Рәссам Рәшһан Мәммәдов.

Фәрәм ки ја, сәниңчүн мән? Ким кимнән вағзал бағында, әңчир ағачынын дибинд, кечә жарысы нејнијир, мәнә нә? Халхын ишнә нәш бурнуму сохурам? Сөз кәздирмәк мәним сәнәтим дөјүл, атам бала-сы, һамы билир ки, сөз кәздирмәклә мәним арам јохду...—Зубејдә Ағакулун көзләринин ичнә баха-баха бу сөзләри деди, һеч көзүн дә гырлмады.—Јери кет јат, атам баласы, кечди, сәһәр дура билмәсэн...

Тәбии ки, Зубејдәнин дедији сөзләрин һамысыны әксинә бәшә дүшмәк лазым иди вә Ағакул дә буну башга чүр баша дүшә билмәзди; сәһәрин көзү ачылмамыш Зубејдә бүтүн кәндин арвадларына ағзына кәләни данышамагды.

Оғланын дөјүкүб ики јүз әллилик лампа ишығында она беләчә јахындан бахмасы Зубејдәни бу дөфә доғрудан-доғруја һөсәләдән чыхарды вә Зубејдә әлини узатды даразынын бала гапысындан јапышды ки, Ағакулун далынча бағласын:

— Јери, јери кет јат, атам баласы...
Бу вахт һәмнин бүркүлү Абшерон кечәсиндә бирдән-бирә бир тојуг гагылдады вә бу тојуг гагылтысы сысга ағчаганад вызылтысы, елә бил ки, чох-чох узағлардан кәлән тәмкинли дәниз уғултусу јекнә-сәггијиндә чох дә көзәлинемәз сәсләнди; Зубејдә тәәччүблә Ағакулун архасыча тәрәф бојланды вә оғланын әлини архада тутуб сахладыгы торбаны көрдү:

— Бу нәди, адә, белә?
Ағакул:
— Тојугду,—деди,—сәниңчүн кәтирмәшәм.—Вә торбаны Зубејдәјә узатды.—Ала.

Зубејдә:
— А-а-а...—деди вә додағынын ғырағларындакы ғызыл дилшәри ики јүз әллилик электрик лампасынын ишығында ишылдады; бу арвадын мүфтә мала хүсуси һәвәси варды вә мүфтә шәј һансы әһвалда олурса-олсун, о саат магнит кими ону өзүнә чәкирди; Зубејдә кәз-кәрәти дәјишиб башга адам олду.—А-а-а... Ағакул, нә зәһмәт чәкмисэн?..

Ағакул әлиндә тутдуғу торбадан чаныны тез гуртармағ үчүн бир дә:

— Ала... кәтүр...—деди.

— Хәләләт верисән дә...
Зубејдә торбаны Ағакулдан алды вә әлини ичәри салыб тојугу чыхарды; ғырмызы чил тојуг ишығ үзү көрән кими,

бәркдән гаганаг чәкиб ганадларыны шапылдада-шапылдада арвадын әлиндән бурахылмағ истәди вә Зубејдә дә чил тојугу тәздән торбаја басды:

— Көр нә һәј-һәшир гопарыр?—деди вә сорушду:—Ановун хәбәри вар?

Ағакул бу суала чааб вермәди вә Зубејдә дә икинчи дөфә бу суалы тәкрар еләмәди.

• Зубејдә:
— Кәл ичәри дә, бурда нәш дәјәнмысэн?—деди.

Ағакул:
— Јох, чох сағ ол,—деди вә бәшә баша дүшдү ки, ишләр дүзәлиб даһа, амма ики јүз әллилик электрик лампасынын ишығында бу арвадын кирдә өтли сифәтинә, гара көзләринә баханда, үрәјиндә јенә дә бир никаранчылығ баш галдырды.—Метдим мән...

— А-а-а... һара кәдирсэн? Дәјән бир, ишим вар сәнән...—Зубејдә бир әлиндә ғырмызы чил тојуг, о бири әлилә дә Ағакулун голундан тутуб һәјәтә тәрәф чәкди вә Ағакул дә бирдән-бирә үрәји дөјүнә-дөјүнә, үркә-үркә ки, кәрәсэн Зубејдәнин ағына нә кириб, истәр-истәмәз онун далынча аддымлады; бу арваддан нә дөсәјдин, көзләмәк оларды вә кәндин чаваңлары бир јерә јығышанда чаваң оғланлардан хошу кәлән гоча арвадлар һагғында о гәдәр атмача данышырдылар ки! Амма елә ки, кәлиб гујунун јанына чатдылар, Зубејдә деди:

— Ағакул, гадасы, јорулмушама јаман, сән дә мәним гәрдашым, кәтүр бу шлангы, евин далындакы ләкләри сула бир балача, нолар, кәј-кәјәрти истинин учбатындан јаныб кәдир, һајыфды, јазыгды, Ағакул, кәтүр шлангы, гадасы, кәтүр, мән сулаја билмәдим јахшы... Әшиш, мәним дә дәј һәј-һәшим кәдиб, вәз-ваһым галыб дә...

Зубејдә әвәлләр өзү һагда белә сөзләр дәмәзди.

Ағакул бу бүркүлү јәј кәчәси даһа нә дөсән көзләјирди, амма белә бир тәклипи көзләмирди; бир арвада бахды; бир илан кими ғырылыб јерә дүшүш биләк јоғунлуғунда гара шланга бахды, сонра «аэродром» папағынын димдијини көзүн үстүндән јухары тәләди, үрәјиндә «балададаш, гәрдешүвүн өлән күнләриди» дәјиб шлангы јердән галдырды, евин далына тәрәф аддымлады вә Зубејдә дә о саат гујунун моторуну ишә салды.

Әлбәттә, һәр һансы башга бир мөгәм олсајды Ағакул түпүрәрди бу һәјәтә дә, бу шланга дә, елә бу арвадын өзүнә дә, амма инди Нисәнин ады варды ортада; Нисәнин ағламағы, гәрдашындан горхмағы, кәндин чамаатындан хәләләти Ағакулун үрәјиндә ғыбар бағламышды бу кечә.

— Јахшы сула, Ағакул, гадасы, ләкләри дә тағдаламал.—деди Зубејдә, сонра артырмаја галхан тахта пилләкәнин алтындакы вә ичинә мисмардан тутуаш гојун асмағы үчүн гармаға гәдәр әлине кечәни долдурдуғу зәнбилләрдән бириндән бир илд дартыб чыхарды, һәјәтин ашағы баишындыкы һејвә ағачынын јанына кәлиб ғырмызы чил тојугу торбадан кәтүрдү вә тојугун бир ағачыны иплә чаваң һејвә ағачынын назик кәдәсинә бағлады; ғырмызы чил тојугу бу дөфә бәркдән гаганаг чәкиб чырпынмады, бир-икичә дөфә гәгылдады, әвәссала, елә бил ки, кимин әлине дүшдүјүнү билирди вә өз ачы тәләји илә дә барышмышды.

Ағакул евин далындакы помидор, бадымчан ләкләрини шланга сулаја-сулаја һирсиндән бүтүн бу ләкләри тағда-тағда еләмәк истәјирди, бу соған-вәзәрини дә, бу бибәри, хијары да јерлә јексэн еләмәк истәјирди, амма бурасыны дә јахшыча баша дүшүрдү ки, бу көзәл тәрәвәзин дә, бу көзәл, тәрәмиз кәј-кәјәртинин дә һеч бир тагсыры јохдур ки, дүңјәдә Зубејдә кими бир ифритә вар вә Ағакул сид-үрәкдән гејзә кәлмишди ки, бир тәрәфдән дүңјәдә Нисә кими пак, күләндам, ағыллы ғызлар вар, Нисәнин анасы Фирузә хала кими мәрһибан бағча мүәллимәләри вар ки, ушағлара чан дөји чан ешдир, о бри тәрәфдән дә дүңјәдә Зубејдә кими күпә кирән ғырылар вар, амма, бах; бу ај дә, бу улдузлар дә, бу дәниз дә, лап елә бу кәј-кәјәрти дә, бу ағачлар дә онлара тәфәвүт гојмур, һәм онлар үчүндүр; һәм дә о бириләр үчүндүр, ејнидир јахшылара дә, пилсәрә дә.

— Ағакул, гадасы, һапору бәркди сујун, шујуду, вәзәрини јумшағ сула...

Зубејдәнин бостаны балача иди, јәни бир аиләлик иди, дөрд-беш нәһәрдән ибарәт бир аиләнин сүфрәсинә јәрәјәрды вә Зубејдә дә бүтүн ил боју өз пәјини јејәрди, галаныны да шораба гојуб ғыш-да Бакынын колхоз базарына чыхарарды,

ән узағы дөрдчә күнә сатыб гуртарарды.—Зубејдә чох көзәл шораба гојурду, һәтта кәндин арвадлары дә буну тәсдиг едирди, онун сиркә-бадымчанларынын, һәфтбечәрларинин, сиркә-сарымсағларынын, сиркәҗе гојулмуш хијар, помидор, бибәрларинин һәгигәт һеч бир әјәр-әскији олмазды; һәрдән јадина дүшәндә вә бу ишә һәвәси оlanda кәһнә—мүһарибә илләри рәфигәләринә үң-дөрд банка пәј кәндәрирди, кәндәрирди дөјәндә ки, јәни өзү апарырды.—Анушкима, Ширинханым үчүн, Назлыханым үчүн, Дүрданә үчүн...

Бу рәфигәләрин һамысы инди гочалмышды, кими тәк оғлуја јашајырды, ја-мисинин анасы галырды һәлә, онунла јашајырды, Анушун әри варыды, евләр мүдир ишләјирди вә инди чох мәрһибан јашајырдылар, адам баханда үрәји ачылырды; Роза Јеревана кәчүб кетмишди вә Зубејдәнин чоҳдан иди ондан хәбәри јох иди...

Бу рәфигәләрин кимиси өз гочалығы илә барышмышды, кимиси һәлә дә чаваңлығ ешгиндәјди вә јалан-доғру, дөјирдиләр ки, Ширинханымын—јашда Зубејдәдән дә бөјүк иди—һәлә дә Саламон адлы бир кәманча чалан сәвкилиси вар, бабалы дөјәнләрин бојунча...

Әлбәттә, белә бир чаваңлығ үч гәпијә дөјмәзди, чох ағламалы-күлмәли иди вә Зубејдә белә фикрләширди ки, кәтди о вур чатласын, чал ојнасын күнләри, кәтди вә бир дә һеч гајытмаз кер; јахшы олар гајытмаз, пис олар гајытмаз—буну дөјә билмәзди, чүнки һәр һалда јахшысы чох иди о күнләрин, дојунча кәф еләдирләр бу дүңјәдә, беш күнләк дүңјәдә, Искәндәр гәлмәјән дүңјәдә, чалдылар, ојнадылар, күлдүләр, чамаат бир тиккә гара чөрәк тапмајанда, онлар Кисловоскдан вәрүр бу Сочидән чыхдылар, онлары севәнләр вар иди, онларын дәрдиндән өләнләр вар иди, онлардан өтрү кәчәнин-күндүзүн һансы вахты дөсән арвад-ушағларыны һәмишәлик атмаға һазыр оланлар варды, бир чан алаң бахышдан өтрү вәзифәдән говулмаға разы оланлар вар иди, амма Зубејдәлик азадлығы, сәрбәстлији севирдиләр вә доғрудан дә азад вә сәрбәст идиләр; амма писи дә варды: о күнләрин вә бу писи елә бил сичан јуvasи көрмүш пишик кими, илләрдән бәри бүс-

туда дурубмуш, жаваш-жаваш баш галдырылды, инди адама төсир елөйрди, инди адамын агына көлөрдү, бөзөн адамын лап атасына да жандырылды... Нө исә...

— Агакул!.. Гуртармадын ораны, гада-сын? Чох сүмүг өлөмөжинә!—Зубејде гујунун моторуну сөндүрдү вә синөсннн, голларыны шапылдадыб ачгаганадары го-ва-го-ва:—Көл дәј, ора бөсди,—деди.—Көл, бир балача о һасарын јанындакы ағачлары да сулакина, бөсди дәј... Шланг ағырды, гадасы, апара билмирәм ора...

Агакул һеч бир сөз демәди, јө'ни бөркән һеч бир сөз демәди, үрөјиндә нә дејирди, өзү биллирди; шлангы дәрта-дәрта һасар боју Герга-гурга ақиди күкнарларын јанына кетди вә Зубејде тәздәдән моторуң дүјмәсини басыб ишә салды

Өбдүл јакшы кишијди, јазыг кифиријди, амма јакшы адамыјды, кәндин ушағындан тутмуш бөјүүнөнөн ким десәјди она ки, ағында дилиң лазымды мәнә, чыхарыб верәрдә. Көр бу күкнарлар нәчә бөјүјүб, көр нәчә илди, аллаһ, өлүб Өбдүл... О өлөндә Агабачынын бу оғлу һеч анадан олмамышды јөгин, амма инди вағзал бағында гызла өпүшүр, өзү дә вәлөдүнзанын чөһөриди, көрмүрсән ана-сындан хөлвәт бу гырмызы чил тојуғу нәчә кәтүрүб кәтириб бура!..

Өлиндә шланг жаваш-жаваш һасар боју аддымлајан Агакул исә инди онун һајын-дајды ки, көрөсән бу күкнар ағачларынын дибини сулајандан сонра нә етмәлиди? Шлангдан ахан су ики јүз әллилик электрик лампасынын ишығында күкнарын дибиндә көпүлөндикчә Агакул фикирләширди ки, бирдән сабаһдан Нисә даһа онула көрүшмәз, бу ифритә арвадын учбатындан әскәрлик габагы үрөји дүшәр партламаја вә бу дәм Зубејдә дә бу көј шалаварлы, назик сары көјнакли, «аэродром» букле папағлы оғлана бахыб, фикирләширди ки, Фирузәнин, өзү дә о ағыллы Фирузәнин көчкә гызы Нисә бу узундраз, арыг, үзүнә һәлә әмәлли-башлы түк чыхмамыш, сәирәк бығылы бу ахмагда нә көрүб; оғлан көрәк јарашыгылы олсун, оғлан көрәк күчлү олсун, оғлан көрәк киши олсун вә кишинин дә көрәк чибди долу олсун вә һәмнин киши дә көрәк гызы елә өлсун ки, буну һеч ким көрмәсин; амма бирдән-бирә Зубејдә бурасы-

ны да фикирләшди ки, өввәлә, пул әл чиркиди, икинчиси дә һеч ким һеч нә көрмәз, амма Зубејдә көрәр.

Кәндин арвадары дејирди ки, Зубејдә билмәјән шөјә гурд дүшәр. Јөгин беләди ки, белә дејирләр дә... Амма нијә беләди? Бах, бах, бах, бу да бирдиннә дөфәди ки, Зубејдә кәндин арвадарынын онун һагында тәсдиг сөзләри топ-түфәнкә тутмурду, тәсдиг елөйрди, лап гузу кими тәсдиг елөйрди вә јаныб-јахылдырды да ки, ахы нијә беләди?

Гочалыгданды һамысы, вәллаһ, биллаһ гочалыгданды. Чаванлыгында һеч вәчинә дә алырды белә кимиз сөз-сөһбәтләри, ахы о кимиди чаванлыгында, кәндин бу Герга-гурга арвадары кимиди?

Һаны инди о көзәллик, о мәрмәр синә, о иңчә бел ки, ијнә дөшијиндән кәчәрди, о буллур буддлар ки, һәр бири бир митөк-кәјә охшајырды?

Онда, о заманлар Зубејдә нә иди, чәмаатын ишинә гарышды нә иди? Плов жемирди ки, гөнчә додагалары јаға батар...

Жаваш-жаваш кетди о күнләр... Жаваш-жаваш хырда базар алтерчисинә дөндү...

Һәрә бир тәрәфә дағылды, төкчә Ширинханым фәрли чыхды, гырх јашында института кирди, охујуб һәким олду.

— Гуртарды?
— Нә дејирсән?

— Дејирәм ки, гуртарды, јохса һәләм кенә лазымам?—Агакул әлиндә шланг ахырынчы күкнарын дибини сулајыб гуртармышды.

Зубејдә:
— Ај чоһ сағ ол, Агакул, дагысы!—деди вә гујунун моторуну сөндүрдү.

Агакул шлангы јыға-јыға кәтириб гујунун јанында јерә атды вә әлјилә үз-көзүнүн, алныннын төрини слиби бирбаша чыхыб кетмәјә үрәк өләмәди, сорушду:
— Кедим мән?

— Нә?—Зубејдә о тәрәф-бу тәрәфә бахды, һәјәтин ортасындакы мејнә талварынын үстүндән салланмыш вә ај ишығында һамысы ејни рәңкдә гаралан узум салхымларыны көрүб:—Анча бу салхымлар галыб, Агакул, гадасы, совха о гәдәр һүндүрдү ки, горхурам јыхылым дәрәндә...—Вә бу вахт дүңянын ән гәрйбә ишләриндән бири баш верди — Зубејдәнин габағында дәјаныб үз-көзүндән дамчы-

дамчы төр сүзүлән бу чаван оғлана бирдән-бирә јазыгы кәлди.—Јахшы, лазым дөјүл,—деди,—бала, кет, кет өвиниә, хош кәлдүн, јери кет...

Ән гәрйбәси исә бу олду ки, Агакул һүндүр талвардан салланан узум салхымларына бахды, габағында дәјаныб лыртлашымыш голудә, гыршымыш синөсннә шапылтыла ачгагандә өлдүрүр вә бүтүн бу һәјәтдә, бу ағачларын арасында, бу улдузларын алтында тамам төк-төнһа олан бу арвада онун да бирдән-бирә јазыгы кәлди вә Агакул өзү дә бунә тәчәкчүб өләди, тәчәкчүб өләди ки, Зубејдә кими бир залыма, динсиз-имансызын биринә јазыгы кәлир.

— Әби јох, нәрдиваны вер, јығым сәнинчү...

— А-а-а...—Бу дөфә дә Зубејдә тәчәкчүбәндә вә нәндәнә Агакулун бу һөвәси онун хошуна кәлмәди.—Јери кет, атам баласы, горхма, һеч кимә һеч нә демәрәм, хош кәлдүн, лазым дөјүл.

Һәмнин бүркүлү јәј кечәси дәјаныб ај ишығында бу узун, арыг оғлана бахан Зубејдә бирдән-бирә аз гала мөфрибан бир мөһлуга дөндү; Агакулә елә кәлди ки, әслиндә дүңјада ики Зубејдә вар, бири күпә кирән гарыды, о бириси јазыгын бириди; бу јазыглыг бирдән-бирә көрүнүр, сонра јох олуб кедир, елә бил ки, бир хөјли көзләјирсән, су дурулур, дибиндә ки гуму көрүрсән, сонра јенә кимсә даш атыр, су буланыр, дибни көрүнүр.

Өлбөттә, Зубејдәнин бу дәм белә бир фәлсәфәдән хөбәри јох иди вә оғланын да јенә дөјүкүб галмасыны никаранчылыгга, горхагылыга јозду.

— Демәрәм дә,—деди.—Һеч кимә демәрәм. Јери кет. Хош кәлдүн.

Агакул өвин јан диварына сөјкәнмиш нәрдиванын дальнча кетдији үчүн бу ахырынчы сөзләри әмәлли-башлы ешитмәди, нәрдиваны кәтириб талвара сөјкәди вә Зубејдә дә даһа бир сөз демәјиб артырмадакы бөјүк е'маллы ләјәни әлине алды вә кәлиб дурду талварын алтында, нәрдиванын јанында.

Агакул салхымлары бир-бир дәрби Зубејдәнин јухары галдырыб тутдуғу ләјәнә дүзә-дүзә:

— Сәрчә димдикләјиб салхымлары,—деди.

— Нолар?—деди Зубејдә.—Сәрчә дә аллаһын һөјәныды дө...

Агакул бу арваддан сәрчәләрә гаршы белә бир сәхәвәт вә хөјрхәһлыг кәлмәмирди вә талвардан салланмыш салхымлардан тоз-торпаг дүшмүш көзләрини әли илә овшудра-овшудра јухарыдан ашагы Зубејдәјә бахды; Зубејдә ләјәни галдырыб башынын үстүндә тутмушду вә бу дәм онун дурушу, көркәми Бакынын көһнә бағларындакы чарвозуларын орталарында дәјәндән, көһнәлиб дә өлдән дүшмүш, пасмандаја дөнүмүш әчаиб һөјкәләрин дурушуна, көркәмиә охшајырды; Агакул фикирләшди ки, онларын кәндиндәки бу Зубејдәдән бир дәнәди.

— Нә вахт кедирсән әскәрлијә, Агакул?

— Сентәбрдә кедирәм.

— Балададаш мәктүб јазыр?

— Нә... Салам-дуасы вар...

— Салам кәндәрән сағ олсун... Аллаһ чаныны сағ елдәсин, сағ-саламат гајыдыб кәлсин. Узгадды јазыг. Сән Бакынын өзүнә дүшсән јакшы олар, кедиб-көләр-сән кәндә.

— Прибалтикаја кедирәм.

— Јох а-а-а? Әнтигә јерди оралар! Ригаја дүшсән лап әнтигә олар. Оралары кәзәндә, Агакул, јад еләјәрсән мәнни... Абшерон кими бир јерди ора, дәниз гырағында, курортду өзү дә башдан-ајаға...

Агакул фикирләшди ки, паһ атоһан, бу арвадын танымадығы, кәзмәдији јер јохду дүңјада.

Ики ил бундан өввәл, гышда, о тәрәф-фәлсәфәдән хөбәри јох иди вә оғланын пансионата кетмиши Зубејдә, Журмаланын Мәјори дејилән бир јеринә. Ширинханым дүзәлтмиши дүтјовканы онунчун. Әввәлчә башына киришиди ки, санаторијаја кетсин, амма һеч һарда ишләмирди вә Ширинханым да һә әлләшди, бир шөј чыхара билмәди, санаторија дүзәлтмәди, Ширинханым «јанан» дүтјовкалардан бирини елдә едиб Зубејдәни пансионата кәндәрди, Журмаланын Мәјори дејилән јеринә вә кәндин арвадары мат-мәһәттәл галмышды ки, көр һәр кедир Зубејдә, пахыллыгдан јаныб-јахыланлар да вар иди (Гују газан һәсәңгулунун арвады күрән Анаханым башыны булаја-булаја дејинирди: «Сөһәрән ахшамачан сәхвәздә ишләјән мән, истираһәтә кәдән Зубејдә чијәри јан-

мыш!») амма о төрөфларин гышы доғрудан-доғруја чох көзөл иди, пансионат да чох төмиз, сөлгөгөли иди вә ән башлычасы да бу иди ки, һеч ким ону танымырды, билмирди, чаванлар үчүн «Тотја Зубејда» иди, јашлыларла һәмсәһәт иди; бир Изабелла Хаймовна варды орда, меһрибан арвадыды чох, јашы јетмиши кечмиши, амма пудра-бојасындан галмырды һеч, пансионатдан сонра үч-дөрд дөфә мөктүб јазды Зубејдајә, амма Зубејда чаваб кендәрмеди, бирчә дөфә шәкарбурајла пахлава бишириб јоллады онунчун Одессаја, амма Изабелла Хаймовна елә индијә кими һәр бәјамда бир «открытка» кендәрирди.

Зубејда Мәјориде пансионатда галанда Изабелла Хаймовнаја демшиди ки, бура путјовканы мәнимчун оғлум алыб, јоллајыб мәни бура ки, бир аз ишдән-күчдән истриһәт едим, нәвәләрин сәс-күјүндән... — Дүш, әј Ағакүл, бала, дүш ашағы. Дәј јорулдум мән, күчүм чатмыр, сахлаја билмирәм ләјәни дәј...

Зубејда ичи үзүм долу ләјәни јерә гојду вә Ағакүл дә нәрдивандан дүшүб әлијлә мејнәнин тоз-торпагына булашмыш сир-сифәтинин тәрини силди, нәрдиваны апарыб јеринә гојду, «аеродром» папағыны чыхарыб бир-ики дөфә чырпды, тәздән башына гојду вә:

— Мән кетди, — деди.

Зубејда ләјәни апарыб артырманын сement дөшәмәсинә гојду, сол әлини белинә басды вә белини дүзәлдиб:

— Чох сағ ол, гадаcы, — деди. — Кет, хош кәлдин, — деди вә бирдән-бирә истади ки, һәјәтин ашағы башындакы чаван һејвә ағачына бағланмыш гырмызы чил тојуғу да гәјтарсын Ағакүлә, амма тез дө бу фикридан вез кечди; бу фикир нечә бирдән-бирә кәлмишдисә башына, елә-еләчә дө бирдән-бирә јох олуб кетди. — Тојунда әвәзини чыхарыг, — деди. — Аллаһ гојса... Иллаһ-амин.

Ағакүл истади ки, Зубејдајә бир дө тапшырсын ки, вағзәл бағында Нисәјлә өпүшмәләрини кәндин чамәатына јаймасын, амма даһа бир сөз демәди, дарваздан чыхыб бала гапыны да ардынча өртүд.

Јаваш-јаваш, лап јаваш-јаваш дәннздән меһ әсмәјә башламышды вә күләфрәнкдә бу јел даһа артыг һисс олунурду, бурада ағчаганад да нисбәтән аз иди. Зү-

бейдә үзүмүн дошаблыгыны әјырды, јемәлијини әјырды, сиркәлијини ләјәндән арытдыјыб балонлара долдурду, ләјәни гујунун сујунда јахлады вә судан бир парч да кәтүрүб ичди, сонра кәлиб күләфрәнкијә галхды, јердән салдығы паланын үстүндә отурду. Јемәк истамирди, исти онун иштаһыны кәсмиши, елә күнорта једијинин үстүндә иди, телевизора да бахмаг истамирди, һәвәси јох иди, елә-еләчә күләфрәнкидә отуруб дәннзә тамаша етди.

Ај дәннзә пәјандаз салмышды вә бу саат бу пәјандаз лап хырдача-хырдача төрпәнирди, бу пәјандазын үзүндә шөвә вуран әј ишығы лап хырдача-хырдача титрәјрди; дәннз бөлә сакит. оландә ахыр вахтлар Зубејдајә пис тәсир едирди, бөлә бир сәссизлик, сүкунәт ахыр вахтлар бу арвады сыхырды, урәјини гысырды; әслиндә елә чаванлыгдан бөлә иди, интаһасы чаванлыгда бунун фәргине вармырды, амма инди өзүндән асылы дејилди; аллаһ һәрәни бир чүр јарадыб, ону да бөлә јаратмышдыр. Дәннзин уеултусу кәләндә, далғалар өзүнү гәјалара чырпанда, адама елә кәлирди ки, так дејил, елә бил ки, бүтүн бу әтраф да јашәјир, нәфәс алыр сәнлә биркә.

Инди дәннзин үзү төртәмиз иди, әј ишығында бирчә көпүк дө ағармырды вә бу төмизлик, бу сакит, сүкунәтли төмизлик Зубејдәнин урәјиндә бу дәм һансы бир инчә, көврәк симисә гәрпәдирди, амма бунун нә олдуғуну, һансы хатирә олдуғуну Зубејда јадына сала билмирди; бу, вур-чәтласын, чәл-ојнасын хатирәләриндән дејилди, нәсә башга бир шеј иди.

Бирдән елә бил ки, гујунун дибиндән кәлиб чыхан дәннз уеултусунун, ара-бир Зубејдәнин гулағынын дибиндән өтән ағчаганад вьзылтысынын, күләфрәнкинин габағындакы хар тут јарпағларынын лап һәлим-һәлим, лап күчлә ешидиләчәк хышылтысынын һәмни јәј кечәсіндәки јекнәсәглијини јенә тојуғ гаггылтысы позду; гырмызы чил тојуғ бир-ики дөфә ағылдады, елә бил ки, бу бөјүк дүндәја тојуғларын пәјна дүшән инсәфсызлығын гарасына дејинди вә Зубејда дө ајага галхыб күләфрәнкидән дүшдү, артырмадакы кирдә мизин үстүндәки мис газанын гапағыны галдырды, гурумасын дејә һәр күн хусуси парчаја бүкүб сахладығы

тәндир чөрәјиндән ики фал гопарыб кәтүрдү вә һејвә ағачынын јанына кәлиб чөрәји дидә-дидә гырмызы чил тојуғун габагына сөпди.

Гырмызы чил тојуғ димдијини торпаға дирәјиб бир мүддәт чох мүдрик бир билкәликлә габагына дүшән чөрәк гырынтыларына бахды, сонра үзүнү јана чевириди вә Зубејда дө:

— Ба-а-а... Гудурасан, гурбага!...— деди. — Јахшы дејибәр ки, мал јиәсинә охшамаса, һарамды...

Мәсалә бурасында иди ки, бәјәг өтәри дедијим кими, Ағакүлүн анасы Ағабачы, јә'ни бу тәкәббүрлү гырмызы чил тојуғун бу кечәјә гөдәрки саһиб кәнддә Зүбейдәни истаәмәјәнләрин ән биринчиләриндән иди, Нун-Нәбидән бу күнә кими, Зүбейдәнин һәр бир һәрәкәтини, һәр бир сөз-сөһбәтини, јеришини-дурушуну, танышыны-билшишини, кәјимини-кәчимини амансыз тәнгид атәшинә тутанларын биринчиләшдән бири иди вә Зүбейдәнин дө бу арваддан зәһләси кедирди, амма бир иш варды ки, һәмни ачыдил, везчис, адамајовушмас Ағабачынын, гара пысыпсаја охшәјән Ағабачынын инди Ағакүл бојда бир оғлу варды, өзү дө кичијиди Ағакүл һәлә, ондан бөјүк үч ғызы варды, үчү дө әрдә, бир бөјүк оғлу да әскәрликдә, нә исә...

Зүбейдәнин дө инди гызлары әрә кедә биләрди вә Зүбейдәнин дө бөлә бир оғлу ола биләрди, о оғлан да кедиб вағзал бадында көзәл бир гызла өпүшә биләрди, әскәрликдән өвә мөктүб кендәрәрди, Зүбейда дө елчи кедә биләрди, кәлин кәтирә биләрди... Јахшы, јахшы, сән о узундраз Ағакүлүн чаны, башлама фикир дәрја-сына дүшүб дәрд әлиндән үзмәјә, јери кет јат, Ағабачы инди дәрдүнчү јухусуну алыр јәгин, һеч фикирләшмирдә ки, дүн-јада Зубејда адында бир мөхлүг вар... Еләдир ки, вар, дүздү, гочалыгданды бу фикир-зикир һамысы, гочалыгданды ки, вар.

Ағакүл һәјәтин ортасындакы талварын үстүндә узаныб ағчаганадын әлиндән соруғу башына чәкмиши вә бу кечәјәрысы јухуја кедә билмирди, соруғун алтында көзләрини јумуб фикирләширди ки, һа-һаг гырмызы чил тојуғу апарыб Зубејдајә верди, онсуз да Зубејда тојуғу јеңиб үстүндән дө јахшыча сәрин су ичәндән сонра, кәрдујунун үстүнә јузуну дө гојуб кәндин арвадларына данышачагыды; Зубејда олмазды о, кәлкәси оларды ки, сөз сахласын урәјиндә; елә индинин өзүндә јатмајысына, гујунун јанында отуруб «Ис-кәндәрин бујнузу вар, бујнузу!» дејир... Өзүнү сахлаја билмәз бу арвад, ифритәнин бириди.

Зубейдәнин о бир анлыг језыг көркәми инди чыхыб кетмиши иншини далгына вә бу саат Ағакүлүн көзләринин габагына доғрудан да бир ифритәнин сурәти кәлирди; бу ифритә доғрудан да Зубејда иди, амма сачлары пырыпзагылтыды, доғдалары салланырды, дырнағлары гырмызы чил тојуғун дырнағларына охшәјырды.

Һәјыф о тојуғдан.

Мәсалә, әлбәттә, такчә тојуғда дејилди; тојуғлары чох иди вә бир гырмызы чил тојуғун азлыгы илә касыб дүшмәјәчәкдиләр; узаг башы Ағакүл анасына дејәчәкди ки, тојуғу Бақыдакы јолдашлардан бирикилә пәј апарыб; мәсалә онда да дејилди ки, Ағакүл јалан данышачагыды вә јалан данышмаг јахшы иш дејилди, кишкәјә јарашмазды—бир јалан ки, Нисә кими бир гызын тәмиз адыны тәмиз дө сахламаг үчүн иди, о јаланын елби јох иди; мәсалә онда иди ки, тојуғ да кедәчәкди. Нисә дө бәднам олачагыды кәнд ичиндә...

Зубејда узун кечә кәјнәјини кәјиб артырмадакы миңчәкәнәнин ичиндә узанмышды вә фикирләширди ки, бүтүн бу көзәл Абшеронун бирчә әйбуби вардыкә, о да ағчаганад иди, өзү дө ағчаганад бурда, бу кәнддә бөлә фиронлуг еләјирди,

амма бир аз јухарыда, Билкөһдө, ја о төрөфдө, Нардаранда бири дө јох иди.

Инди нејнәјек, дураг көчөк Билкөһ, ја Нардарана?

Јат, аталар дейиб ки, һәр көзөлин бир ејби ваар...

Бас бир көзөлин јүз ејби оlanda нечә олсун?

Әши, чор олсун, зәһримар олсун, јат, вассалам...

Нијә јата билмирди, балам? Нә иди ахы, бәјагдан јадина сала билмәдјим, нә иди о? Бу, башга бир хатирә иди, ишыгы иди, ишыгы лап зәиф дө олса, о узак илләрдән сүзүлүб кәлирди, тәмиз иди, өзү дө елә бил ки, бир аз Агақуллә Нисәнин вағзал бағында өпүшмәјинә охшайырды, нә иди о? Бу хатирәдә шампан тыхачынын партламасы јох иди, әтир ији, пудра ији јох иди, ләззәтли јемәкләр, ашиг сағлыгылары, вурғун бахышлар јох иди, чох садә иди, дама-дама мәктәби дәфтәринә охшайырды...

Мичәткәнәнин ичинә дөјәсән бир ағчаганад кирмишди вә Зүбәјдә јенә ағчаганадларын гарасына дөјнә-дөјнә галхыб артырманын ишығыны јандырмаг истәди, амма мичәткәнәнин ичинә кирмиш ағчаганадын вьзылтлысы һәјәтин ашағы башында инди јәгин мүркү дөјән гырмызы чил тојуғу тәзәдән арвадын јадина салды вә Зүбәјдә бирдән-бирә фикирләшди ки, Ағабачы сәһәр дуруб көрәндә ки, гырмызы чил тојуғу һиндә јохду, нечә олачаг вә сәһәр-сәһәр дө бири кәлиб бу гырмызы чил тојуғу онун һәјәтиндә көрәндә нә олачагды?

О тојуғу елә индичә дуруб кәсиб, јолуб, тәмизләјиб, јахшыча түтүб гојмаг ләззәмдә евә, онсуз дә нә олмушдуса она бу кечә, јата билмирди, елә бил бүтүн дүнјанын дәрди-сәри бу кечә Зүбәјдәјә галмышды.

Зүбәјдә ајага галхыб мичәткәнәдән чыхды, асан кириб долабадан ити бир бычаг көтүрдү, елә кечә көјнәјиндәчә һәјәтә дүшдү вә јаваш-јаваш үрәјиндә баш галдыран бир никаранчылыгга гырмызы чил тојуға тәрәф кетди.

Гырмызы чил тојуғу һәнирти ешидиб көзләрини ачды, бирдән-бирә бу кечә вахты ағ көјнәкдә пејдә олан тәзә сәһибнә бахды, бир балача јериндә гурчаланыб тәзәдән көзләрини јумду.

Зүбәјдә үрәјиндәки даһа артыг бир нараһатлыгга каһ әлиндәки бычага, бычағын ај ишығында ишылдајән ити тјисәнә бахды, каһ о бири дөггәсиндән хәбәри олмајан гырмызы чил тојуға бахды вә фикирләшди ки, јәни доғрудан бу тојуғу өзү кәсәчәк?; башыны гйбләјә тәрәф узадыб ганадларыны бир ајағынын алтына, ајагларыны дә о бири ајагларынын алтына алыб, дилини ағзындан чыхарыб бычгага башыны үзәчәк? Арвад ишиди бөјәм бу, а имаһсыз? Арвад дә тојуғ кәсәр? Чамаат јатыб, бүтүн көнд ширин јухудачы инди, бу нә күндү сән дүшмүсән, бу нә гара күндү белә?

Әлбәттә, Зүбәјдә өмүрдә тојуғ кәсмәмишди, киши ишијди бу, лап әввәлдән, дөдә-бабадан белә олмушди. Инди бәс нејләсин, һансы киши көпәк олғуна кәдб десин ки, Ағабачынын олғу Агақул мәнә пәј кәтириб, күја ки, пәј кәтириб, бунун зәһмәтини чәк, кәс мәнәмишчүн? Көрәк кәдәни бәјаг гојмајәди кәтсин, кәсдирәјди бу тојуғу, лап јолдуруб үдүрәјиндә она. Јаман шејсән... Буну Зүбәјдә өзү-өзүнә деди: «Јаман шејсән...»

Кәнд исә доғрудан дә јатмышды, тәкчә күчә шалбанларындакы електрик лампалары јанырды вә бир дө дәниздәки о тәнһа мајак јаныб-сөнүрдү; һәмни јә кечәсинин бүркүсү елә бил бу мајакын дә ишығыны солдурмуш, јаныб-сәнмәсини, чанлылығыны өлкүнләшдирмишди вә бу саат елә бил ки, бу мајак дә өмүрдән тәнһалығындан, адамын тәклијиндән сөһбәт ачырды вә Зүбәјдә үчүн лап бел бармагы киши ајдын олду ки, бу гырмызы чил тојуғу кәсә билмәјәчәк вә ән башлычасы исә, бирдән-бирә јаман парт олду Зүбәјдә, тәкчә кечә көјнәјиндә, бу әјин, бу улдузларын алтында, бу ағачларын арасында, бу дәннин габағында әлиндә бычаг тутуб гырмызы чил тојуғла үзбәсүрәт даганмағына парт олду Зүбәјдә.

Тојуғун иши асан иди, тојуғу бир јөшијә салыб евә гоја биләрди, сабаһдә, бирикүндә ону кәсдирмәјин чәрәсини тапарды, бирчә өлүмә чәрә јохду, амма мәселә бурасындајды ки, Зүбәјдин кечә јарысы әлиндә бычаг беләчә дајанмасы сәһәрдән бәри јадина салмаг истәдји, амма јадина сала билмәдји о хатирәнин әһвал-руһијәси илә, о хатирәнин үрәјиндән кечән сорағы илә һеч чүрә ујушмурду—

бурасыны Зүбәјдә лап дөгиг билирди вә бу заман чох гәрибә олду, бирдән-бирә, бирчә анын ичиндә һәмни хатирә Зүбәјдин ијадина дүшдү, һәмни чаван олғанын сифәти дө әввәлчә тутғун, сонра тамам думандан чыхыб лап ајдына кәлди дурдү көзләринин габағында. Бу хатирә илләрдән бәри кирәч багламышды, илләрдән бәри јада дүшмәмишди.

Зүбәјдә әјлиб әлиндән јерә дүшмүш бычағы көтүрдү вә сүст әддыларла евә кетди, артырманын ишығыны јандырды, столун үстүндә отуруб әләрини дизләринин үстүнә гојду, елә бил бирдән-бирә о узак илләрин бүтүн һәј-күјү, гајғысызлығы, сәрбәстлији арасындан бир тәмизлик, бир паклыг, бир шәффафлыг үзә чыхды, бир сәсүрлүг, бир икидлик, кишилик үзә чыхды, индијә гәдәр һардаса өрт-бәсдир олуб, он илләрлә хатырланмајән бир тәбәссүмүн, өзү дә сәрт бир тәбәссүмүн иллығы инди кәлиб Зүбәјдәјә јөтшиди.

Һардајды о мәктублар? һарда сахламышды онлары?

Ики дәнә иди, ики дәнә, икисини дә Бақыдакы мәркәзи почтдан көтүрмүшдү, «До востребованија» иди; ики дәнә үчкүнчә әскәр мәктубу, Закирин мәктублары... Вә Зүбәјдин јадина дүшдү ки, о ики мәктубдан бирини, чох тәсирлисини, чох ағыллысыны елә мұһарибә вахты Дурданә ондан көтүрмүшдү, јадикар сахлады өзүндә, «Белә мәктубу дә чавабсыз гојарлар, аз?»—деди. «—Дәјишмәрәм,— деди,—јүз гызылдиш Адил кимиләрини белесинин бир дырнағына». Белә демишди Дурданә вә Дурданә елә о вахтлар јаваш-јаваш ағылланмаға башламышды. Белә демишди Дурданә вә о икнини мәктубу, о кезәл сөзләр јазылмыш тәсирли мәктубу көтүрмүшдү өзү үчүн јадикар, көрәсән сахлајыр инди? амма икнини мәктуб дүрсүн көрәк.

Зүбәјдә ајага галхыб огага кирди, ишығы јандырыб азы әлли-алтмыш јашлы, амма јахшы галмыш, гоз ағачындан дүзәлдилмиш вә вахты илә јәгин ки, евләр јарашығы олмуш һүндүр, еһли вә ағыр долабын (бу долабы һәлә мұһарибә вахты гызылдиш Адил һансы бир әскәр аиләсиндәнсә чох учуз гимјәтә Зүбәјдә үчүн һәдјијә алмышды вә Зүбәјдә дө бу дола-

бы кәтириб гојмушдү кәндәки бу евина) лап алт көзүнүн ачарыны ајағынын алтына кәтил гојуб лап јухары көздән тапды, ашағы дүшүб алт көзү ачды вә јөшији ирәли чәкиб кәһнә шәкилләр, чүрбәчүр кәһнә «открытка»лар (үрәк шәкилли күзкүнүн ичиндә бир гызла бир олған фото-объективә бахыб күлүрдү; үрәјин һәр тәрәфинә күлләр дүзүлмүшдү; күзкүнүн әт-рәфинәкы күлләр дө, гызын палтары вә додағлары дә гырмызы бојајла бојанмышды; ашағы тәрәфдә бир булбул дим-дијиндә бир чәләк тутмушду вә чәләкдә бу сөзләр јазылмышды:

Люблю вас и вы поверьте
Когда мне сердце говорит
Любить буду до самой смерти
Пока огнём груди горит,—

бу сөзләрдән сонра јенә кичик бир үрәк вә команда тарым дартылмыш бир ох шәкили чәкилмишди), кино артистләрин, чаван Рәшид Бөһбүдәнин чүрбәчүр шәкилләри бүкүлмүш вә узун илләрдән бәри ачылмајән багламаны ачды.

Бу багламадан, сапсары саралмыш кәһнә гәзетә бүкүлү багламадан бир чүрүнтү ији кәлирди вә бүтүн гышы гарын алтында галыб јаза чыхмыш, тәзәдән јарпаг ачан, чичкәләјән ағачларын дибиндәки хәзәл нәдәнсә Зүбәјдин јадина дүшдү вә бирдән-бирә онун ағзына дә бир чүр тәм кәлди, елә бил чүрүк мејвә јерди.

Бу чүрүнтү ији, бу тәм арвады лап көвәрдәти вә үмүмијәтлә чох аз-аз көвәрдән Зүбәјдин көзләри долду.

Үчкүнчә әскәр мәктубу бурада иди, бу багламанын ичиндә, Закирин мәктубу.

Зүбәјдә мәктубу көтүрүб ачды вә илләрдән бәри саралыб-солмуш, теләсиқ јазылмыш о гысә мәктубу охумаға башлады; бирнәфәсә охуду, елә бил илләрин ачы иди, чәрәк тапымышды бирдән-бирә, тәпишдирди кезүнә.

Зүбәјдә!

Бу мәктубу сәнә ән чәбһәдән јазырам. Атышма кәсиб инди, бир аз-дан јенә башлајачаг. Дүзүнү дөјим ки, јазмаг истәмирим сәнә бу мәктубу, амма јарым саат бундан габаг

күллө жагыш кими үсгүмүзө жаганда, билдим ки, көрөк жазам сөңө бу мөктүбү. Адам бу күллө жагышынын алтында оlanda һәр шеји жаддан чыхарыр, бүтүн психикләр жаддан чыхар, анчаг жажысы жадда галыр. Сөн мөни истәјә дө биләрсән, истәмәјә дө биләрсән, анчаг өзүнү истә. Мән мүәллим дејиләм, сөн дө шакирд дејилсән. Нәсиһәт еләмәјәчө-јәм сөнә, анчаг о евә кедиб-кәлмә. Ишә кир. Өзүнү һајыф еләмә. Сөн дө бир кишинин гызысан, һәмнин кишинин папагыны јерә сохма. Јенә башлады атышма. Худаһафиз. Сағ галсам, јенә јазарам сөнә. Сөн дө бир сөз јаз.

Закир. 12 јанвар 1942-чи ил.

Закир бирини дө јазмышды мөктүбун, икисини бир јердә алмышды Зүбејдә; чаваб јазмады Закирә вә бир дө кедиб мәркәзи почта дөјмәди ки, көрсүн тәзә мөктүб вәр она, јохса јох? Бәлкә чох мөктүб јазмышды Закир вә бу мөктүбләр да Зүбејдәнин көзләјиб, көзләјиб ахырда гәјитмышды Закирин өзүнә? Бәлкә һеч чатмамышды Закирә. Гырх үчдә өлүм хәбәри кәлмишди Закирин... Јох, дөјөсән гырх дөрд иди... Нә исә... Көрәсән јенә мөктүб јазмышды Закир? Нијә јазайды ахы, нијә јазайды, она көрә ки, һәмнин јаз күнү алдатмышды Закири ки, кәләчөјәм көрүшүнә, кетмәмишди? Она көрә ки, Закир кечә-күндүз чөкмә фабрикиндә ишләјиб бачыларыјун чөрөк пулу газанырды, Зүбејдә дө гызылдыш Адил кимилиринин һарам пулуна гарны тох, дамагыда ки, чағ кеф еләјирди? Она көрә ки, о узга јаз ахшамы Закир Зүбејдә илә гызылдыш Адилни габагына чыхыб она һүчүм еләмәк истәјән Гызылдышин бир јумруг илә јерә узаданда Зүбејдә «Ај аман!..»—еләјиб Гызылдышин үстүнә чуммушду, Гызылдышин јердән галдырмышды, Гызылдышлә биркә кетмишди?

Зүбејдә! («Ај чан!..»)

Бу мөктүбү сөнә өн чөбһәдән јазырам. («Јазан бармагларына гурбан олум сөнини!..») Атышма кесиб инди, («О атышма кәтиринин чијери

јансын, нечә ки, јанды да, гара јерә кирәјди о, нечә ки, кирди дө...») бир аздан јенә башлајачаг. Дүзүнү дејим ки, јазмаг истәмирдим сөнә бу мөктүбү, («Әчәб еләјирдин, лап өлинин ичриндән кәлирди, јазмајајдын һеч көрәк... Нијә јазырдын мәнним кими ләчәрә? Мән тајымд сөнә? Сөн тәмизин, кәзелин, кишинин биријдин, мән өләдүзәнның чөһәри, өзү дө чиркәб ичиндә, хиртдөјә кими... Јазмајајдын көрәк...») амма јарым саат бундан габаг күллә жагыш кими үсгүмүзө жаганда («О күллә көрәк мәнним башыма јагајды...») билдим ки, көрәк јазам сөнә бу мөктүбү. («Наһар јерә, лап наһар јерә...») Адам бу күллә жагышынын алтында оlanda («Чан-чан...») һәр шеји жаддан чыхарыр, бүтүн психикләр жаддан чыхарыр («Чүнки өзүн тәмиз идин, жажыш идин...») анчаг жажысы жадда галыр. Сөн мөни истәјә дө биләрсән, истәмәјә дө биләрсән, («Сәни истәмәјәнин көзү чыхајды, нечә ки, чыхыб инди, нечә ки, ишгылы дүнија гаранлыг зүлмәт олуб онунчун...») анчаг өзүнү истә. («Нәјими истәјим өзүмүн, нәјими?...») Мән мүәллим дејиләм, («Мүәллимдән дө артыгсан...») сөн дө шакирд дејилсән. («Шакирд профессорујда мәнним јанымда...») Нәсиһәт еләмәјәчөјәм сөнә, («Нә тәсир еләмәјәчөјәм мәнә нәсиһәт? Адамын көрәк ганында олајды, Закир...») анчаг о евә кедиб-кәлмә. («О евин нә тәгсири, тәгсир өзүндөди адамдын, вә нәјәсин?...») Ишә кир, («Ај ишләјим мән, һал...») Өзүнү һајыф еләмә. («Еләдим, әј Закир, әј гадасы, јаман һајыф еләдим өзүмү, ики гәпикид мәнним гижмәтим, күл олуб мәнним башыма, әј Закир, әј гадасы, әј чаным сөнә гурбан... Зај өләјим өзүмү... Зај олдум кетдим, әј Закир...») Сөн дө бир кишинин гызысан, һәмнин кишинин папагыны јерә сохма. («Сохдум јерә о рәһмәтлийин папагыны, Закир, лап гујунун дибинә сохдум. Дағрајарды мәнә сағ олсајды, өз өлијлә доғрајарды...») Јенә башлады атышма. («Муғајат ол, а балал!..»)

Зүбејдә даһа мөктүбун ардыны охуја билмади, саралыб-солмуш һәрфләр көзләринин габагында јайылды вә елә бил ки, һәмнин бүкүлү јәј кечәсиндә бүтүн бу отаг басма кағыз дүшмүш мүрәккәб дамчысы кими өтрафа јайылды, гаранлыглашды, һавасызлады; бүтүн бу отага, бу отагын өшјаларына, диварларына, дөшәмәсинә, таванына елә бил түнд бир ерпәк салынды вә бу ерпәјин о бири үзүндә, бир думанлыг архасында он једди јашлы чаван бир гыз, көзәл бир гыз кәндин чамаатыј-лә бәрәбәр атасынын чәсәди гојулмуш мафәнин ардынча кедирди; күнәшли бир күн иди вә күнәшли ләпәләр саһилә гачышырды, елә бил дөниздә бир күнәш севинчи вәр иди вә он једди јашлы гыз мејидинин далынча кетдији атасынын өлүмүнә јанмагдан даһа чох, дөнизин севинчинә севинирди; елә бил бу саат бүтүн кәнд чамаатынын дәрдә-гәми бу он једди јашлы гыз үчүн тамам јад бир шеј иди, чүнки о он једди јашлы гыз нә өлүмү дәрк едирди, нә дө дәрк өтмәк истәјирди; о он једди јашлы гыз өзү дө бу күнәш бир парчасыјды, бу дөнизин бир парчасыјды вә илләр кечдикдән сонра да о гыз, бах, еләчә, күнәшсиз севинә билмирди, шадлана билмирди, јашаја билмирди; касыбчылыгдан исә күнәш бојланмырды, мұһарибә илләринин чөрәксизлијиндә күнәш доғмурду; ачлыг олсун кеф олсун дејибләр, амма дүз мәнәјибләр, лап әј јалан дејибләр, ачлыгла кеф бир араја сыгышан шеј дејилди, һәр һалда Зүбејдә, о көзәл гыз, мұһарибә илләринин о хатын гызы белә бир әгидәдејди, Араз ашыгындан иди о гызын, Кур топуғундан, өзүнү кефи көкүлүјүн, дамағы чағлыгын ондунда јандыран, јандырыб күл өләјән бу бахты гаранан...

Зүбејдә бағламаны бүкүб долабын алт көзүнә гојду, јешији бағлајыб бурнуну чөкә-чөкә, кечә көјнәјинин јахасы илә үз-көзүн јашыны силә-силә ајага галды, отагдан чыхыб күләфрәнкијә тәрәф кәлди, јухары галхыб палазын үстүндә отурду вә дөнизә бахды.

Зүбејдә јадына кәләндән бу дөнизин саһилиндә ојнамышды, анасы онча күнүн ичиндә сөтәлчәмдән өләндән сонра, бүтүн бу тәрәфләрдә, Абшеронун бу һиссәсиндә мөшһур балыгычы олан атасынын

торуну Зүбејдә јамамышды, гајыгыны Зүбејдә силиб-сүтүрмүшдү, атасы өлән һәмнин кечи бүтүн кәнд чамааты онларын евинә киреб-чыхмышды, амма һеч кими дө буну биләмәмишди ки, Зүбејдә сәһәрә кими дөнизин бах, бу саһилдән тәкчә отурмушду.

Әслиндә, лап өслиндә, Зүбејдә бу дөнизин јанында да үзү гара иди, чүнки нәнә-силә тәк галдыгы о узга илләр, бах, бу дөниз Зүбејдәнин бејиниди бүтүн фитнә-фәсадларын, кин-күдурәтин, нәфс-тамаһын шаһиди олмушду; Зүбејдә инди белә фикирләширди, инди о узга илләри фираванлыг, фиронлуғ арзу-хәлалларыны фитнә-фәсад һесаб едирди, инди, онда јох. Нәнәси јазыг о гәдәр гочалмышды ки, еләмәјин јахын (нәнәси өләндә мұһарибәнин икинчи или иди) Зүбејдәни өз балыгыч оғлу һесаб едирди, јәни Зүбејдәни Зүбејдәнин атасы билирди, әлбәттә, дохсандан иди бу вә елә бу өзү дө дохсандан иди ки, Зүбејдә бу дәм бүтүн бунларын һамысыны беләчә фикирләширди.

Јел јенә тамам-камал дәјанмышды вә һәтта күләфрәнкидә дө ағчәганадлар адамы отурмаға гојмурду, елә бил ки, вызылдаја-вызылдаја һәр шејин кечиб кетдијиндән, һеч нәјин кери гәјитмәјачагындан дәм вуруб учушурду. Хар тутун јарпағлары сәсини тамам кәсмишди. Дөнизин уғултусу елә бил башга бир дүндәдән кәлирди, елә бил о бири дүндәның сәси иди вә елә бил ки, кечә өзүнә чыхмыш о ики јараса да бүркүдән карыхдыгы үчүн ағачлара дөјирди, евин диварына тохунурду, күләфрәнкиннн дирәкләринә чырылырды. Һәрдәнин бир кәлән чырырмына сәси дө сабаһын нәфәс кәсән истисиндән хәбәр вәрирди.

О вә исә, Ширинханымын о кәһнә еви, Ичәршәһәрин гоша гала гапысы ағзындакы икимәртәбәли бинанын икинчи мәртәбәсиндә иди. О вә дө, ондан беш-алты бина аралыдакы Закиркили еви дө инди чохдан сөкүлмүшдү, јериндә мејдан салынмышды. Зүбејдәнин чаванлыг күнләриндән чоху, јәни о күнләринин ки, ағырысы инди ағырырды Зүбејдәни, Ширинханымын о евиндә кечмишди.

Ширинханым Зүбејдәкилин, бу гајыгысыз вә көзәл, назлы-гәмзәли гызларын ичиндә һамысындан ағыллысы, тәдбирли-

си, ише жаражаны ва истиганлысы иди. Ширинханым анасы илде жашайрды, анасы Сабунчу вагазальнда перашки сатан иди ва сәһәр тездан кечәҗе кими евдә олмурду, оlande да кәҗәҗәләрин әл-аҗатына долашмырды, «јахшы еләҗирсиз, кеф еләҗирсиз, әлвизин де ичиндан кәлир, беш күнлүк дүңҗәды» дейрди, гызы она бир шеҗ багышлаҗанда, ја бир кофта, ја бир җайлыг, ја да бир башга шеҗ аланда, Зүбеҗәҗил она бир һәдҗижә зерәндә арвадын учмаҗа ганады олмурду ва сидҗ-үрөкдән өзүнү де, гызыны да хошбәхт билирди, «әчәб еләҗирсүз ишләмирсүз, гоҗ нә гәдәр һүрүрләр һүрсүнләр, пахыллыгданды һамысы, сәһәр сүбдән кечәҗе кими аҗаҗ үстә вағзал габаҗында перашки сатырам, нәҗим вар, бир һәсирәм, бир дә Мәммәд Нәсирәм, әчәб еләҗирсиз, лап әлвизин де ичиндән кәлир» дейрди.

Ширинханым јахшы арвад палтары тикирди (елә инди дә, хәстәхәнада баш һәким ишләҗирди, амма өз палтарларыны өзү тикирди, башгасына етибар еләмирди) ва о заман бақынын бир чох мәшһур ханымлары Ичәришәһәрчин һәммин гоша гала гапысы ағзындакы икәмәртәбәли сары бинаја кәлиб-кедирди, Ширинханым палтар тикдирди. Зүбеҗәҗил саатларла бу евдә отуруб бир-бирләҗилә дәрдләширди, зарафатлашырды, күсүшүрдү, барышырды ва Зүбеҗәҗилин ән кәзәл мәчлисләри, далбадал ад күнләри —һәрәсинин бир илдә дәрд-беш ад күнү —бу евдә кечирди. Чох шараблар ичилмишди, чох гәдәһләр сындырылмышды о евдә. Бир дәфә ишыг сөнәндә гызылдыш Адил үзлүк јандырыб столун үстүнә ишыг салмышды ва о вахт бир ағыздан мин ағыза һамы демишди ки, бәхтәвәрди Зүбеҗә, јәни бәхтәвәрди Зүбеҗә ки, белә бир ойнашы вар.

Беләҗди, Закир... Бах, беләчәҗди, Закир, ишләр...

Ширинханымҗилә палтар тикдирмәҗә кәлиб-кедән ханымлар өзләрини дартыдылар, јухарыдан ашағы бахырдылар Зүбеҗәҗилә, билирдиләр ки, Зүбеҗәҗил һансы јуванын гушларыды, амма әслиндә үрәклериндә һәсәд апарырдылар Зүбеҗәҗилә, һәсәд апарырдылар кәзәлликләринә, кеф чакмәләринә, утанмазлыглар

рына ва Зүбеҗәҗил дә елә билирди ки, һәмишә дә белә олаҗаҗ, дәҗ демирдәҗләр ки, әтдән олан дивара етибар јохду...

Јаваш-јаваш һәр шеҗ дагылды кетди, адамлар аҗрылды бир-бириндән, гызылдыш Адилә тутдулар кетди, бешбармаҗ Әсәдаҗаны чоһур Нәһәҗҗүлү бычагла веруб өлдүрдү, өзү дә тутулду кетди, Кериш ағыллы чыхды, туллады һәр шеҗи, китара чәлыб-оһмаҗыны да тәржитди (амма буну наһаҗ еләди...), кедиб өз күчүнә института кириб охуду, инди дейрләр ки, һансы заводунса директорду, Дибирову вәзифәдән чыхардылар, һардаса итди-батды ва о күнләр јаваш-јаваш узаг-узаг илләрин хатирәсинә чеврилди ва инди, бу бүркүлү јәҗ кечәси, бу күләфранкидә о узаг-узаг илләрин хатирәсини бир тар мүшәҗәт едирди, о тары Закир чалырды ва Закирин күчлү киши бармаҗлары алтында тарын симләры о хатирәларин бошлуғундан, мәһәсәзлыгындән, пучлуғундан сәһбәт ачырды.

Закир бу тары һәрдәнбир чалырды, өзү дә ахшамлар чалырды, Зүбеҗә һәрдән Ширинханымҗилә кедәндә, һәрдән Ширинханымҗилдән гаҗыданда бу тарын сәсини ешидирди ва бурасыны да јахшы билирди ки, бу тары чалан оғлан ону истаҗир; һалә Закир өз сөзүнү Зүбеҗәҗә демәмшидән әввәл билирди буну, Закир гызылдыш Адилә онун габаҗыны кәсдиҗи о вахтдан хәҗли әввәл билирди буну, Закирин бахышларындан, Закирин өзләринин габаҗына чыхыб күчәдә ону кәзләмәјиндән билирди буну.

Бир дәфә Ширинханымҗилдә Ширинханым өзү бир мәчлисдән сонра, столун үстүндә артыг галмыш бир фуҗер шампаны бирнәфәсә башына кәчиб демишди ки, Закирә көрә бүтүн күрреҗи-әрзәкә кишиләрдән зәһләси кедиб, Закирә көрә һәјатдан рәнчидә-һал олуб, Закир Ширинханымын мәһәбәтине чаваб вермәдиҗи үчүн ва Ширинханымын үзүнә бахмадығы үчүн белә олуб. «Өлүрәм о тар чалан оғланым дәрдиндән!»—демишди Ширинханым, сонра да үзүнү Зүбеҗәҗә тутуб: — Көрмүрсән, — демишди Ширинханым.—Көрмүрсән сәни истаҗир о, корсан сән, көрмүрсән, нијә өзүнә бир күн ағламырсән? Елә билирсән о әрләрини кәзләҗәнләрин, о гардашларыны, ата-

ларыны, нишанлыларыны кәзләҗәнләрин гарғышы тутмаҗаҗ биз? Бу саат бир тикә гара чәрәк тапыб јеҗә билмәҗәнләрин аһы тутмаҗаҗ биз? Елә билирсән бу мәчлисләрин, бу тостлары, бу јағлы сифәтләрлә үзбәсүрәт отурмаҗларымызын пешманчылығыны чәкмәҗәҗәҗик биз?» Әл-бәттә, Зүбеҗә тәәҗүб еләмишди ки, бу нә сөзләрдә белә, данышыр Ширинханым, чүнки бу сөзләр Ширинханымә ја-рашмырды ва һеч кимиң ағына да кәлмәзди ки, Ширинханымын дилиндән белә сөзләр ешитмәк олар, амма сән демә Ширинханым да белә Ширинханым имиш. Дүрдәнә демишди: «—Еләҗәһәң,—јәни ки, Закир кимиләрине,—биз ләзим деҗиләк даһа. Бизлә кәзәчәкләр, кеф еләҗәчәкләр, сонра кедиб ев гызы тапыб алачлар. Еләҗәһәңини аналарынын, бачыларынын зәһләси кедир биздән!»—Роза демишди: «—Зәһләҗәһәң өзләриндән кетсин, биздән нијә? Нәјләмишик онлара? Кимә нәјләмишик е, ахи, биз? Кимиң әрини әлиндән алмышыг? Эр өз арвадыны алдадыб башгасынын јанына кедирсә, онда күл онун о арвадыннын башына!»

Ва бирдән-бирә Зүбеҗәһәңни јадына дүшдү ки, кечән гыш Бақынын колхоз базарында ондан сиркә-бадымчан алан о шубалы ханым ким иди елә... Биринчи күн иди базара сиркә-бадымчан чыхармышды Зүбеҗә, һәммин шубалы ханым кәлиб ондан хәҗли сиркә-бадымчан алды ва бу ханым Зүбеҗәҗә чоҗ таныш кәлди, амма һа фикирләшди ки, кимди бу белә, тапа билмәди, кәһнә рәфигәләриндән деҗилди, о таныш-билишләриндән деҗилди, амма һеч чүрә тапа билмәди ки, кимди. Шубалы ханым сиркә-бадымчанын пулуну вериб кәдәҗетдә сорушду:

— Танымадын мәни?

— Јох...—деди Зүбеҗә.

— Амма мән сәни таныдым,—деҗиб чыхыб кетди һәммин шубалы ханым.

Инди таныды ону Зүбеҗә, бу исти јәҗ кечәсиндә, бу күләфранкидә отуруб де-низә баханда таныды ону: Закирин бачысы иди о шубалы ханым, ортанчыл бачысыҗды деҗәсән, Әдиләҗди ады көрәк ки... Кимиң әввали, кимиң ахыры...

Үч бачысы варды Закирин, бир анасы, бир дә өзү. Бачыларынын үчүнү дә оху-

дурду Закир ва бу үч бачынын үчү дә Зүбеҗә илә гаңлы-бычаҗ иди. Араларында бир кәлмә сәһбәт дә олмашышды, һәрдән күчәдән кедиб-кәләндә о гызларын бахышларындан, кинли-кудурәтлән, ачыгылы ва бир балача да һәсәдлән бахышларындан охуурду буну Зүбеҗә. Дүрдәнә деҗирди: «—Сәни гардашларына гыс-ганырлар, истаҗирләр ки, онлардан башга-бир башга гызы да истаҗин гардашлары». Ја доғрудан да Дүрдәнә дүз деҗирди, ја да о бачылар Зүбеҗәһәңни Закира лаҗир билмирди, һәсәдлә Зүбеҗәһәңни сирсифәтине, кәҗим-кәчиминә бахырдылар, амма ону гардашларына лаҗиб билмирдиләр; бу, инди Зүбеҗәһәңни ағына кәлирди, о вахтлар белә шеҗләр ағына кәлмәзди, о вахтлар бу гызларә һеч салам да вермәзди ки, хәнчәлинин гашы дүшәр...

Бөҗүҗү Диларә иди, сонра Әдилә иди, сонра да һәлимә иди. Закир әскәр кедәндән бир аз сонра һәлимә хәстәләнди, өлдү. Сонра нә олду, Зүбеҗә билмәди, чүнки күнләрин бир күнүндә Ширинханым евини үчотаҗлы бир мәңзилә деҗишди, инди јашадығы мәңзилә; мәтбәхсиз-задсыз о ики отағынын үстүндә лап аз пул вериб бир әскәр аиләси илә деҗишди дәм-дәскаллы үчотаҗлы мәңзилә.

Ва Әдилә базара ону танымышды.

Ва бир аз кечәчәкди, дан јери тамам сөкүләчәкди, јашлы бир арвад кечә кәҗә-нәҗини чыхарыб палтарыны әјинә кәҗәчәкди, куја ки, јухудан дурубмуш кими, гүјүнүн сүјүндә әл-үзүнү јујаҗаҗды, һәјәт-бачаја әл кәздирәчәкди, сонра Абдулла кишинин бекәрчылығындән дүзәлтдиҗи сүпүркәләри голтуғуна веруб милиционер Сәфәр көрмәсин деҗә ора-бура баха-баха кәндин базарына кәдәчәкди, бу сүпүркәләри јәҗдә кәндин һәндәвәриндәҗи бағларә көчүб динчәлән шәһәр адамларына сатмаға чалышчаҗды, сонра јенә ева га-јыдачаҗды, һәјәт-бачаја әл кәздирәчәкди, күндән-күнә даһа артыг јорула-јорула ағачлары, кулләри, кәҗ-кәҗәртини сулаҗа-чаҗды, күч-бала илә мејнә талварына дырмашыб үзүм јыҗаҗаҗды, үзүмләрин

дошаблыгыны, сиркәлијини, јемәлијини ајырачагды, сонра бир аз күләфрәнкидә отурачагды, бир аз дәннизә бахачагды, бир аз дүнјанын ишләрини фикирләшәчәкди, сонра кедиб артырмадакы-миңәт-кәнин алтына кирәчәкди, көзләрини ју-мачагды ки, јатсын...

7

Аҫакул әввәлчә елә билди ки, бу тојуг сәсини јухуда ешидир, чүнки бүтүн кечәни гатмағарышыг јухулар көрмүшдү вә гырмызы чил тојуг да Нисәнин көзләриндән сүзүлән јаш киләләри кими јухудан јухуја кечмишди, амма Аҫакул көзүнү ачаңда вә күләфрәнкидән башыны галдырыб һәјәтә баханда көрдү ки, гырмызы чил тојуг доғрудан да һәјәтдәди, һасарын дибинә дүшүб галыб, бәркдән дә гаггылдајыр; сонра гырмызы чил тојуг чырпыныб ајаға галхды вә һирслә гаггылдаја-гаггылдаја ки, бу нә кечә маңарасыды белә мән дүшмүшәм, о тәрәф-бу тәрәф јеримәјә башлады.

Сонра һасарын о бири тәрәфиндән торбаны да гырмызы чил тојугун даһынча һәјәтә атдылар.

Аҫабачы гаггылтыја һөвлнак јухудан ојанды, әввәлчә елә билди ки, һәјәтә түлкү хәлиб, истәди бүтүн күнү Бакыјла көнд арасында ишләјән автобусу сүрә-сүрә бәрк јорулуб кечә топ атылса да јухудан ојанмағ билмәјән әри Ағопбаны јухудан ојатсын, амма артырмадакы јериндән һәјәтә бојланыб көрдү ки, һиндә сацитликди, тәкчә гырмызы чил тојуг һасарын дибиндә гаггылдаја-гаггылдаја о баш-бу баш јеријир вә арвад буна тәәччүб еләди, елә баша дүшдү ки, гырмызы чил тојугу јаддан чыхарыб һинә салмајыб, сонра јенә хорултусу аләми башына көтүрмүш Ағопбанын јанында јеринә узанды вә тәзәдән јухуја кетди.

Дан јеринин шәфәгләри исә гызарырды.

Мәммәд
АРАЗ

ИЛҺАМЫМ

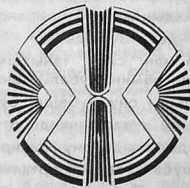
Худу Мәммәдова

Јенә дағ дөшүндә дөнәрләнди ғар,
Јенә зирвәләрин һәсрәтиндә ғал,
Сел ғонду, дәрәјә дүшдү ғалмағал...
Бир очағ башында бир исинмәсәк
Сән кимә көрәксән,
Мән кимә көрәк?!

Шимшәк јелкәнинә ғошулуб анлар,
Көј бизи јаманлар, јер бизи данлар.
Көрүм ајылмаја кеч ајыланлар...
Долулар гырымлы, дашлар дөјөнәк...
Сән кимә көрәксән,
Мән кимә көрәк?!

Бах донгар дөвәнин сәбәт јүкүнә,
Бәнзәјир ичи бош шәһрәт јүкүнә.
Өмүр карванынын сәнәт јүкүнә
Бир-ки ғейрәтли сөз јүкләмәсәк
Сән кимә көрәксән,
Мән кимә көрәк...

Тарих—ғажаларда јазы галырмы?
Чоху чоҳдан итиб, азы галырмы?
Дағ өз дурушундан разы галырмы?
Јалан-јарғанларла нағыл сөйләсәк
Сән кимә көрәксән,
Мән кимә көрәк...

ПОЕЗИЈА